

Les Arméniens de Tchangker
Durant les journées d'épouvante

16.

ՉԱՆԿԸՐԻԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՐՍԱՓԻ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արդի թուրք կայսրութեան հին Հայաստանի սահմաններուն մէջ երեք հազար տարիներէ ի վեր ապրող ամբողջ հայութիւնը, քացի Պոլսէն եւ Զմիւռնիայէն, 1915ին, արդէն ³/₄ մասով ընաչինջ եղած էր՝ համատարած արեան ջրհեղեղով մը:

Վերջապէս կեղրոնէն ստիպողական հրաման կու գար, Տէր-Զօրի անսպասները արսորելով ընաչինջ ընելու նաեւ Գասթէմունիի կուսակալութեան մէջ գտնուած ամբողջ հայութիւնը, որ հազիւ ընդամէնն 1800 տուն կամ 10.000 անձ կը հաշուուէր այն ատեն, մէջը ըլլալով նաեւ հազար տունէ առելի հայ Բօշաները:

Սակայն կուսակալ Ռէշատ Փաշայ, ազնիւ, խոհական եւ հին թուրք դպրոցին պատկանող անձ մը, ներքնապէս սաստիկ հակառակ ըլլալով Իթիհատի ոճրագործ աշխարհաւեր քովտէին, Յուլիսի սկիզբէն ի վեր Պոլսէն դրկած այս հրամանը չէր գործադրած:

Ասկէ գատ Գասթէմունիի կեղրոն քաղաքին մէջ ապրող թուրք ժողովուրդի մեծամեծներն, իր մօտ հրաւիրելով հարցուցած էր թէ, իրենք դժգոհութիւն մը ունին իրենց դրացի հայերէն: Իսկ թուրք երեսելիները նախ բերանացի եւ ապա Ռէշատ Փաշայի միջոցաւ հաղորդած էին Պոլիս զրաւոր կերպով, թէ «Իրենք դարերէ ի վեր բարի դրացիութեամբ եւ առեւտրական ընդարձակ յարաբերութեամբ կապուած ըլլալով հայերու հետ, ոչ միայն դժգոհու-

թիւն մը շունէին ասոնցմէ, այլեւ նիւթական մեծամեծ վսասներու պիտի ենթարկուէին, եթէ Տէր մի՛ արասցէ հայերը տեղահան ըլլային»:

Կուսակալ Րէշատ Փաշայ, միւս կողմէն բացայայտ կերպով ամենուրեք կը յայտարարէր՝ թէ հայերը օսմանեան պետութեան սիւնն են, թէ առանց հայերու երկիրը յոյժ աղքատութեան կ'ենթարկուի, թէ Իթթիհատի քովտէն յոյժ անհեռատես եւ հայրենիքին շահերուն գլխովին հակառակ քաղաքականութեան մը կը հետեւի՝ հայերու քնաջնջման հետամտելով, եւ որ յառաջիկային օսմ. պետութիւնը կրնայ կործանարար մեծ պատասխանատուութեան ենթարկել:

Գասթէմունիի կուսակալին այս ընթացքը բոլորովին հակառակ ըլլալով Իթթիհատի քովտէին եւ թուրք կառավարութեան զաղտնի հայաջինջ քաղաքականութեան, ներքին զօրոց նախարար Թալաթ, Գասթէմունիի օսմ. երեսփոխանին միջոցաւ բերանացի լուր կը դրկէր Րէշատ Փաշայի, որ եթէ պաշտօնանկ ըլլալ չ'ուզեր, իսկոյն հրաժարի կուսակալական իր պաշտօնէն:

Իսկ Րէշատ Փաշայ, իբր պետական պաշտօնէից մէջ սկզբունքի ծառայող եզակի ազնիւ անձնաւորութիւն մը, հրաժարելով իր պաշտօնէն Յուլիսի վերջը մեկնեցաւ Պոլիս, մտադրելով մայրաքաղաք հասնելուն, այս սխալ քաղաքականութեան դէմ՝ խրովսանն պայքարիլ, քանի դեռ ուշ չէ . . . :

Րէշատ փաշայի փոխանորդ կարգուած Գատրն անմիջապէս հրաման կ'ընէ Չանկըրիի նոր եկած կառավարչին, խիստ խուզարկութեան ենթարկել տեղոյն Հայոց տուները, ասոնցմէ հաւաքելով բոլոր զէնքերը:

Սեպտեմբերի սկիզբներուն օր մը, ոստիկաններէ եւ ոստիկան գինտրներէ պաշարուած գտանք Չանկըրիի Հայոց բոլոր թաղերը, նոյնպէս ա՛ր ու սարսափի մատնելով տեղոյն ամբողջ հայութիւնը: Սակայն հակառակ եղած մանրակրկիտ խուզարկութեան ոչ, մէկ զէնք չգտնուեցաւ հայոց տուներուն մէջ: Ատր վրայ՝ իրողութիւնը պարզող այս ապարդիւն խուզարկութեան պարագան հայոցս նպատաւոր տեղեկագրով մը հաղորդուեցաւ Գասթէմունի: Բայց Չանկըրիի Իթթիհատի քովտէն երբեք գո՛ր չեղաւ այս ձեռնունայն

խուզարկութենէն, զի չկրցաւ հակառակ իր ականկալութեան, հայերը տեղահան կամ արտընելու Պատերազմը մը ձեռք բերել:

Իբր ապացոյց այս ականյայտնի դժգոհութեան, խուզարկութեան յաջորդ օրը Չանկըրիի Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարը Նօնու, որ ողբացեալ Սեւակի եւ Վարուժանի սպանումը կազմակերպած էր, խստիւ կշտամբելով Չանկըրիի ոստիկանական տնօրէնը, կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Ե՞՞՞՞ ՎԱՅԵՐՈՒ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԷՔ ԶԷՆՔ ԶԳՏԱՔ, ԳՈՒՔ ԶԷՆՔ ԿՐԿԱՐ ՆԵՏԵՐՈՒԿ ՄԷՔ ԶԵՆՔ ԶԱՅԵՆՈՎ, ՄԷՔ ԵՐԿՈՒ ՎԱՅԵՐՈՒ ՏԱՆ ՄԷՔ ՊԱՂՏԱՊԵՍ ԶԳՅԷ, ԵՒ ԱՊԱ «ԱՆ ԳՏԱՆՔ», ԸՍԵՆՈՎ ԸՍՏ ԱՅՄ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՔ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼ...: ԱՍ ՈՐՔԱՆ ԱՆՃԱՐԱԿ ԷՔ ԵՂԵՐ, ԵՒ ԱՆԻՏԱԿԻՑ ՕՐՈՒՄՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ...»:

Ի դէպ է յիշել նոս, թէ հայաքնակ բոլոր վայրերու մէջ, եթէ 5 տեղ զէնք գտան հայոց մօտ, 100 տեղ ալ իրենք դրին, եւ ապա «ԳՏԱՆՔ» ըսելով կարծեցին իրենց ահաւոր եղեռնին շարունակութիւն պատրաստած ըլլալ:

Նոյն իսկ բազմաթիւ վերապրող ականատեսներ եւ հայ լուսանկարիչներ կը վկայեն թէ շատ տեղեր, ինչպէս Ատանայի մէջ, ոստիկան զինուորներու զէնքերը առնելով մէկ տեղ խստիւ զինուորացի զինակէ վերջ, ասոնց ալ վրան պետական ձեռնառումներ գետնելով, լուսանկարել տուած են եւ զրքերու ու պատկերագարը թերթերու մէջ հրատարակելով, ուզեցին իրենց շքմեղացումին իբր ապացոյց ծառայեցնել արտաքին քննադատ թշնամիներու դէմ:

Իթթիհատի տեղական քովտէի պնդումին վրայ, ամիս մը վերջ կրկին ամենայն խստութեամբ եկան խուզարկել Չանկըրիի հայոց բոլոր տունները, եւ կրկին ձեռնունայն եւ զլխիկոր ետ դարձան:

Այնու ամենայնիւ՝ Չանկըրիի հայերու տեղահանութեան հրամանը չուշացաւ Գասթէմունիէն Չանկըրիի կառավարութեան, իբր արդիւնք Չանկըրիի Իթթիհատի քովտէին յամառ միջամտութեանը:

Կրկին շար զուգադիպութեամբ մը, 1915 ի Վարդապետին նրման՝ Ս. Աստուածածնի տօնն եւս սուգի ու սարսափի մէջ անցուց Չանկըրիի սփ մը հայ թշուառ ժողովուրդը, հետեւեալ աղէխարչ հանգամանքներու ներքեւ:

Մինչդեռ երկսեռ հայ ժողովուրդը մեծամասնութեամբ եկեղեցին կը գտնուէր, յանկարծ Չանկըրիի գիւնդրական հրամանատարին կողմէ հայոց միթարին միջոցաւ հետեւեալ հրամանը հաղորդուեցաւ ինձի, որպէսզի զեկուցանեմ ներկայ ժողովրդեան:

“Երեք օր պայմանաժամ” կը տրուի Չանկըրիի հայ ժողովրդին, դէպի Տէր-Զօր մեկնումի պատրաստուելու համար: Իւրաքանչիւր ոք ազատ է իր կիսն ու գնւակները հետը առնելու կամ քաղաքը ձգելու: Փախչողները եւ պահուողները մահուամբ պիտի պատժուին”:

Հագիւ պետական այս մահազուժ հրամանը հաղորդուած ներկայ եղող ժողովրդեան, աղօթքի տանարը կը դառնար իսկոյն վայնասունի, լացի ու կոծի վայր մը: Սուգը ընդհանուր էր, որովհետեւ ամէն ոք գիտէր այլեւս, թէ Տէր-Զօր արքայը երթալ ինչ ըսել էր. . . . Պատանիներէն մինչեւ ութսունամեայ ծերունիները խուժելով, սեղանին, առջեւ, կ’աղաչէին որ Եկեղեցւոյ վերջին սուրբ խորհուրդով զիրենք նախապատրաստենք արատը վախճանին. . . ., որովհետեւ մահուան ժամը վերջապէս նշած էր. . . ., հարկ էր վերջին պարտականութիւններն կատարել. . . .:

Ս. Պատարագի հայր մերին ժամանակ արդէն սեղանին առջեւ պատրաստ կը սպասէին 58 տառապետներ, որոնք ամէնքն ալ անկարող զսպելու իրենց պոռթկացող յուզումը հեկեկանօք կու լային. . . . Բայց ալ աւելի սրտանմլիկ էր այս թշուառներուն եկեղեցին ներկայ եղող կիներուն, զաւակներուն եւ ծերունի մայրերու ողբն ու կոծն, իրենց հառաչանքներով, լալիւններով եւ անէծքներով եկեղեցւոյ ցած կամարներն վար կը բերէին. . . .:

Անկարելի էր ներկայ ըլլալ այս արատը տեսարանին եւ մինչեւ ոսկրներն չսարսուալ ու չարտասուել: Կու լայինք ամէնքս ալ, եւ հովիւ եւ հօտ մեր հայու անբախտ ճակատագրին վրայ, կու լայինք եւ գնացողներուն վրայ եւ մնացողներուն վրայ:

Որովհետեւ իթիթհատական մահուան անգութ մանգաղը, խտիր էր դներ ո՛չ կուսակցականի, ո՛չ պահպանողականի, ո՛չ մասնակի, ո՛չ ծերի, ո՛չ արուի եւ ո՛չ էգի, հրամանը սաստիկ էր, ընաջինջ ընել հայ ցեղը, անխնայ կոտորելով մինչեւ վերջին աննշան բեկորը մահապարտ հայութեան. . . .:

Սակայն ա՛լ աւելի անտանելի էր իմ վիճակը. ըլլալով նովիւ մահուան դատապարտուած եւ հալածական անմեղ ժողովրդի մը, իւրաքանչիւրը կը վազէր մօտս, օգնութեան, փրկութեան, յոյսի կամ մխիթարութեան խօսք մը սպասելով . . . :

Բայց քանքէ ինքս ալ ըլլալով մահուան դատապարտուածներէն անդրանիկ մէկը, հակառակ բոլոր կամեցողութեանս, անզօր էի ո՛ր եւ է օգտակար ձեռնարկ ընելու . . . :

Կ'ապրէի՞նք համատարած նախնիքի, այնպիսի անլուր, եւ մտքով իսկ անբմբռնելի այնպիսի սարսափելի օրերու մէջ, երբ ողջ մնացողներս երանի կու տայինք ամէն անոնց, որոնք շարչարանքի, խոշտանգումի եւ աներեւակայելի տառապանքով սպանացող մահուան, վճարած էին արդէն արիւնի իրենց անճողողութիւն տուրքը: Մինչ կենդանի մնացողներս՝ իրապէս կենդանի նահատակներ էինք, ամէն օր քանի մը անգամ կը մոռնէինք ու կ'ողջանայինք, վաղուան վերահաս երկիւղը մեր սրտերուն մէջ, մահուան շարչարալից սարսափը մեր տանջուող նոզիներուն ու մտքերուն մէջ . . . :

Բայց այնուամենայնիւ վերջին փորձ մը կ'ուզէինք ընել. ո՞ գիտէ թերեւս յաջողէինք, հակառակ ամէն յոռետեսութեան . . . , քանի որ թուրքը դրամով միշտ սովոր էր փանառելու իր ամենանուիրական սրբութիւններն ալ . . . :

Ուստի՝ անմիջապէս քաղաքին հայ երեւելիներէն երկուքը ընակարանս հրաւիրելով սկսանք ըննել բոլոր նպաստաւոր եւ աննպաստ հաւանականութիւնները:

Խորհուրդ ընելէ վերջ, որոշուեցաւ անմիջապէս յաջորդ օրը մեռելոցի երկուշաբթին, զաղտնի սակարկութեան մօնել Չանկըրիի Իթթիհատի քոմիդէի Պոլսէն դրկուած պատասխանատու քարտուղար Եօնուսի նետ, որ իսկական շարժիչ ուժն էր տեղւոյն հայահալած քաղաքականութեան, եւ կազմակերպիչը Սեւակի ու Վարուժանի սպանդին:

Յուսալից էինք անով՝ որ տեղւոյն հայ երեւելիներէն մէկը, որուն նետ խորհրդակցելով այս քայլն կ'առնուէր, ի նկատի առնելով Չանկըրիի հայ փոքրաթիւ ժողովուրդին նիւթական անճուկ վիճակը, խոստացած էր նոյն օրն իսկ 500 նշուն ոսկիի գումար

մը տրամադրել այս նպատակին. եւ աւելի ալ զոճաբերութիւն ընել, եթէ յոյս ըլլայ ժողովուրդը փրկել ստոյգ մարտանէ:

Ամէնքս ալ կը տրամաբանէինք, թէ Չանկըրիի նայութեան շարժուն ու անշարժ նարիւրնազար ոսկիի նարստութիւնը փրկելու համար, կ'արժէր մէկ քանի հազար ոսկի փրկանք տալ, թող թէ ստով փրկուելիք նարիւրատր կեանքերը զին շունէին բնականաբար:

Հարկ էր տրուած երեքօրեայ պայմանաժամին մէջ սակարկութիւնը լրացնել, եւ վճարման համար եւս պայմանաժամ մը ստանալ: Իսկ ամէն գործառնութիւն այս մասին կը կատարուէր ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ, զի հակառակ պարագային միայն փութացուցած պիտի ըլլայինք մեզ սպառնացող անխուսափելի մահը:

Իթթիհատի կենդրոնական քովիդէն աղէտի այս օրերուն, նոր կարգադրութեամբ մը, Պոլսէն մեծ ու փոքր բոլոր քաղաքները մէկ մէկ քննիչ ղրկած էր՝ «պատասխանատու քարտուղար» անուան ներքեւ: Ասոնք իսկապէս Իթթիհատի կենդրոնական քովիդէի աչքն ու սկանչն էին, եւ զաւտի տեղական կառավարական պաշտօնէութեան վրայ խիստ հակակշիռ ի գործ կը դնէին: Ով որ Իթթիհատի քաղաքականութեան հակառակ ուղղութիւն կը բռնէր, իսկոյն տեղեկագրուելով Պոլիս, պաշտօնանկութեան հրաման կու զար, ըլլար ան տեղակալ (զայմագամ), կառավարիչ (միթասարքի), եւ նոյն իսկ եթէ կուսակալ (վալի) ըլլար:

Զի իսկական կառավարութեան ղեկը ասոնց ձեռքն էր:

Յաջորդ օրը կանխաւ առնուած ժամադրութեամբ մը, երկու անձեր կը ներկայանային գաղտնի կերպով գիշերը, պատասխանատու քարտուղարին տունը:

Իթթիհատի այս լիազօր ներկայացուցիչը, երկար բանակցութիւններէ վերջ, հուսկ ուրեմն սակարկութեան մոտնելով իբրեւ վերջին խօսք 1500 հնչուն ոսկի կը պահանջէր 24 ժամուան մէջ վճարուելու պայմանով, հակառակ պարագային անմիջապէս գործադրել մեզ Տէր-Զօր ղրկելու տարագրութեան հրամանը . . . :

Իթթիհատի լիազօրը երկու մասնատր պայման կը դնէր առ այս. Ա—ծայր աստիճան գաղտնի պահել երկուստեք պատասխանատուութեան ենթարկող արեան այս սակարկութիւնը. Բ—Աս

վճարելի 1500 ոսկւոյ գումարին համար ընկալագիր չպահանջել, այլ իբր նուէր տալ յանուն Չանկըրիի մէջ իբր թէ կառուցանելի իթթիհատի քլիպի մը շէնքին ու հողին արժէք:

Ասոր փոխարէն, լիազօրը համամտութեամբ Չանկըրիի իթթիհատի քլիպին ամենաազդեցիկ տեղացի մէկ անդամին, խոստացած էր Չանկըրիի հայութիւնը տարագրելու ամէն նրաման անհետեւանք թողուլ եւ զգուշական միջոցներ ձեռք առնել, պաշտպանելու համար տեղւոյն հազիւ 50 տնուոր փոքրաթիւ հայ ժողովուրդը:

Յաջորդ օրը, պայմանաժամը լրանալէն առաջ արդէն հազար ոսկին վճարուած էր իթթիհատի լիազօրին: Իսկ այս գումարին կէսը անձնապէս վճարած էր, ըստ իր խոստման, հաճի Փեթրակի Շախեանը, ազնուասիրտ պատուական ծերունին:

Թէպէտ ստուգիւ, Չանկըրիի հայութիւնը ասով չկրցաւ վերջնականապէս փրկուիլ արքայէ ու մահուանէ, սակայն զոնէ կրցանք եօթն ամիս ժամանակ շահիլ եւ անցընել մեր գլխուն վրայով արեան համատարած փոթորիկը:

Ապա թէ ոչ, եթէ ընդհանուր կոտորածի օրերուն զուգահիւսէր մեր արքայը, ստուգապէս մեզմէ ոչ ոք պիտի կրնար ազատիլ մահուանէ, որովհետեւ մեր անցած ճամբաներէն — Եօզկատ — Պօղազլեան-Կեսարիա — ո՛չ մէկ հայ արքայականներու կարաւան կրցած էր ողջ անցնիլ:

Հակառակ անոր, որ սաստկագոյն շրջանին՝ փրկանք վճարելով առժամապէս արեան թաթառը անցուցած էինք, սակայն մեզմէ ամէն անոնք որոնք իրերը իրենց բնական երանգով վերլուծելու ընդունակ էին, գիտէին՝ թէ մեր ըրածը պարզապէս ժամանակ շահիլ էր, եւ թէ միշտ վտանգի ներքեւ էինք: Միայն մեր յոյսը իթթիհատի դէմ Պոլսոյ մէջ յառաջ գալիք հաւանական ապստամբութիւն մը եւ կամ՝ անգլիական նաւատորմին Տարտանները բռնի անցնելով Պոլիսը գրաւելն էր: Ուրիշ տեղերէ ո՛ր եւ իցէ յոյս չունէինք:

Սեպտեմբերի վերջին օրերուն էր, երբ Չանկըրիի մնացորդ արքայականներէս վեց հոգի եւս, ասոնցմէ երկուքը եկեղեցական, օգտուելով կառավարութեան՝ Պոլսէն գատ ուզած տեղերնիս ճամբորդելու եւ բնակելու նրամանէն, քաջութիւնը կ'ունենային Չանկըրիէն մեկնելու Էնկիւրիի ճամբով դէպի Զմիւռնիա:

169 Դարձեալ կենթարկուէինք ակամայ ա՛ր ու դողի, որովհետեւ արդարեւ յանդգնութիւն էր այնքան արիւնտ փորձերէ եւ կորուստներէ վերջ, կրկին Էնկիւրիի նամքով ո՛ր եւ է տեղ երթալ:

Բայց բարեբախտաբար այս անգամ իրենցմէ կը ստանայինք նամակ. որով կ'իմացնէին մեզի՝ թէ Զմիւռնիս մէկ զիշեր քանտր վար դնելէ վերջ, Ուշագ դրկուած էին հոն բնակելու թոյլտուութեամբ:

Ասոնք զինադադարի վաղորդայնին՝ վեցն ալ ողջամբ վերադարձան Պոլիս, եւ խանդով նուիրուեցան հանրային գործունէութեան, իբր անվնաս մտաւորականներ:

Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդ դահնապետ Աթրֆ Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ գտնուող 85.000 հայութիւնը 9/10 մասով ջարդել տալէ վերջ, այլեւս ընելիք գործ մը մնացած չըլլալով սոյն կուսակալութեան մէջ, ներքին գործոց նախարար Թալաթի կողմէ իբր վարձատրութիւն իր «բարւոք», պաշտօնավարութեան, կուսակալի իսկական աստիճանի բարձրացումով պաշտօնի կը կոչուէր Գասթէմունի, տեղը զբաւելով հայերը չջարդելուն համար պաշտօնէն հրաժարեցուցուած կուսակալ Ռէշիտ փաշային:

Հագիւ իմացուած, թէ Աթրֆ Գասթէմունիի կուսակալ նշանակուած է, եւ մէկ քանի օրէն Չանկըրիէն անցնելով իր նոր պաշտօնատեղին՝ Գասթէմունի պիտի երթայ, արդէն Չանկըրիի ամբողջ հայութիւնը ենթարկուած էր իսկոյն ա՛ր ու սարսափի: Որովհետեւ քնազդաբար կը գուշակէինք, թէ Աթրֆ Գասթէմունիի կուսակալութեան պաշտօնին կը կոչուէր, միայն հաշիւը մաքրելու համար նաեւ Գասթէմունիի կուսակալութեան մէջ դեռ ողջ մնացած եւ չտարագրուած մնացորդ հայութեան . . . :

Այս օրերուն, հագիւ Աթրֆի Գասթէմունիի կուսակալ ըլլալու բոթաբեր լուրը լսած, ողբացեալ Տիրան Բէլէկեան յուզեալ կու գար քնակարանս ըսելով՝ «Հայր սուրբ լմացանք . . . Աթրֆ Գասթէմունիի կուսակալ նշանակուեր է . . . , մէկ քանի օրէն արդէն պիտի անոնարկէ պաշտօնին, անցնելով քաղաքէս: Ալ մեր օրերն համրուած են . . . կ'աղաչեմ՝ եկեղեցի երթանք եւ ինձի սուրբ հաղորդութիւն տուր, ա՛յ մահուան պատրաստուելու է այժմէն, որովհետեւ աս հրէշին ձեռքէն ա՛յ կարելի չէ ազատիլ:

Կը ջանայի մխիթարել եւ քաջալերել զինքը եւ համոզել, թէ ամէն յոյս դեռ կորսուած չէ . . . կրնանք դեռ միջոցներ խորհիլ . . . :

Իբր պատասխան կ'ըսէր ինձի՝ « Հայր սուրբ դուն չես ճանչնար թուրքը . ես 30 տարի է ասոնց մէջ եմ՝ եւ թուրք պատմութեան ուսուցիչն եմ երկար տարիներէ ի վեր օսմանեան համալսարանին մէջ : Աս ազգը ոճրագործ ցեղ մըն է . եթէ 36 Սուլթան ունեցած են, 14ը սպաննած են . . . : Յեղ մը որ իր թագաւորներուն չի խնայեր, միթէ մե՞զ պիտի խնայէ . . . : Ափսոս որ 30 տարի աս ոճրագործ ցեղին համար գրիչ շարժեցի եւ միտք յոգնեցուցի . երանի՛ թէ ձեռքերս կոտրէին եւ ես ասոնց համար աշխատած չըլլայի . . . , քանի որ վերջս աս պիտի ըլլայ եղեր . . . : Գոնէ դուք կը մխիթարուիք, խորհելով թէ ազգին համար քարոտեցաք ու կը մեռնիք . . . իսկ ես կ'արժէր որ այսքան ապերախտ ցեղի մը համար 30 տարի շարունակ աշխատէի . . . » : Խորին համոզմամբ կը յայտնէի թէ որո՞շտօ ԵՄ ԱՄՐՆ ԿՅՈՂ, ՉՄԵՌԿՅՈՒ, տեսնել կարենալու համար վերածնուող Հայաստանի ձեռքազատուած արշալոյսը . . . : Ստուգիւ ողբացեալ Քէլէկեան չէր սխալեր, եւ կը գտնէինք կատարեալ իրականութիւն, երբ իր սպանութենէն վերջ կը վերյիշէինք իր նշանակալից այս խօսքերը :

Աննելով թուրք պատմութեան միայն մեր օրերը, թուրք ժողովուրդը 1876ին սպաննած էր իր թագաւորը Սուլթան Ապտիւլ Ազիզը : Ատր յաջորդը Սուլթան Մուրատ, հագիւ վեց ամիս թագաւորելէ վերջ իբր « ԽԵՆԱՅԵՐ » գահէն բռնի վար առնելով, երեսուն երկար տարիներ երլտրզի դարաստանին մէջ մեկուսացեալ պալատներէն մէկուն մէջ բերդարգելած էին մինչեւ իր մահը 1909ը :

Սուլթան Մուրատին անմիջապէս յաջորդած էր 1876ին կարմիր Սուլթանը Ապտիւլ Համիտ, որ արիւնով գահ կը բարձրանար, երեսուն տարի արեան ծովերու մէջ կը թագաւորէր, մինչեւ որ ինքն ալ գահագուրկ կ'ըլլար 1909ին՝ Սեւանիկէն եկող ազատութեան թուրք բանակէն : Ապա իբր կալանաւոր Սեւանիկի Ալթիմիի Դոնակին մէջ բանտարկուելէ վերջ, 1912ի Պալքանեան պատերազմին կը փոխադրէին Պէյլերպէյի մարմարակապ պալատը, ուր իբր գահագուրկ թագաւոր կը մնար մինչեւ 1916 : Օր մը յանկարծ « ոստրէ ուտելէն թունաւորուած է » ըսելով վերջապէս

հրաժեշտ կու տար իր արիւնոտ կեանքին, իր ետեւ ձգելով իր օրով բաժան բաժան եղած մեծ կայսրութեան մը մնացողը երկիրները իբր համատարած աւերակներու հսկայ կոյտ մը եւ սգացող ու լացող իսլամ՝ ու քրիստոնեայ եւ իրմէ այնքան հալածուած միլիոնաւոր ժողովուրդներու յաւիտենական անէծքը:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտի զահազրկութենէն անմիջապէս վերջ, 1909ին իթթիհատի քոմիդէն զահ կը քարծրացնէր երեսուն տարի բերդարգելութեան մէջ, ալքոլամոլութենէ շտմած Սուլթան Ռէշատը, կամակատար կոյր գործիքը իթթիհատի քոմիդէի ոճրապարտ ըլլոր ծրագիրներուն:

Ասոր օրով տեղի կ'ունենար (1915—1918) հայութեան համատարած խուճդուճ սպանդը, որ հայ ցեղին բնաջնջումն էր, Թուրքիոյ կայսրութեան սամմաններուն մէջ:

Սուլթան Ռէշատի օրով 1916ի սկիզբը, տեղի կ'ունենար զահաժառանգ Իշխան Եուսուֆ Իզզէտինի սպանութիւնը՝ Էնվեր-Թալաթ ոճրագործ քլիքին կողմէ. ճիշդ զահաժառանգին հօր Սուլթան Ազիզի սպանման եղբրական հանգամանքներուն ներքեւ:

Էնվեր անձամբ սպաննած էր զահաժառանգ Եուսուֆ Իզզէտինը Պալմոճի կայսերական ազարակին մէջ, Երլտրզի պալատէն հազիւ 1/2 ժամ՝ հեռու մեկուսացած վայր մը, ուր լարուած էր թակարդը, ինամով պատրաստուած իթթիհատական ծրագրի մը համաձայն: Ապա լրագրաց տրուած պաշտօնական յայտարարութեամբ մը կը ծանուցուէր, թէ «ածելիով զահաժառանգ Իշխանը իր աջ բազկերակը կտրելով անձնասպան եղած է խելագարութեան նոպայի մը մէջ...»: Պատմական ճիշդ նոյն բացատրութիւնը, որ գործածուած էր զահաժառանգին հօր Սուլթան Ազիզի սպանման ատեն 1876ին...: Պատմութիւնը կը կրկնուէր:

Էնվեր այս սպանութիւնը ինչպէս վերն յիշեցիք, անձամբ կատարած էր. որովհետեւ զահաժառանգ Իշխան Եուսուֆ Իզզէտին անձամբ այցելելով Դարդանել 1915ի զարնան, երբ անզլ եւ Ֆրանս. միացեալ Արմատան իր ամենասաստկագոյն յարձակումները կ'ընէր նոյն նեղուցին ամբոլթիւններուն դէմ, ի տես հազարաւոր մեռեալ թուրք զինուորներու դիակներուն. բացազանչած էր. «Դարդանելը թուրք բանակին գերեզմանն է...»: Ասոր վրայ զահաժառանգ

իշխանը պատերազմական նախարար Էնվէրին ատրճանակով սպառնացած էր հակամատուցեան մը միջոցին: Այս դէպքէն մէկ քանի ամիս վերջ տեղի ունեցած էր այս սպանութիւնը:

Ուրեմն քառասուն տարուան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ իրարու յաջորդող հինգ Սուլթաններէն միայն մէկը, Սուլթան Ռէշատ իր ընական մահուամբ մեռած էր: Իսկ մնացեալները զոհերն եղած էին իրենց ցեղին ոճրապարտ հակամտերուն: Իսկ Արդի Սուլթանը չենք կարծեր, որ աւելի բախտաւոր ըլլայ իր վախճանի մասին, քան իր եղերաբախտ նախորդները . . . :

Այո՛, ողբացեալ Քէլէկեան ընագդաբար իր մօտալուտ մահը կը զուշակէր . . . եւ միշտ կը կրկնէր, թէ ա՛յ փրկուելու աշխատիլը անօգուտ է . . . քանի որ Աթրֆ Դասթէմունի կու գայ, ուրեմն ամէնքս ալ կորսուած ենք . . . այլեւս ուշ է, փրկութեան ո՛ր եւ է նոր ձեռնարկ ընելը . . . : Չարաշար կը զոջար, որ մէկ քանի շաբաթ առաջ Չանկըրիէն մեկնող մեր վեց խիզախ ընկերներուն չէր ուղեկցած. միշտ յուսալով որ իր կինը պիտի կրնայ զինք փրկել եւ Պուլիս դարձնել . . . : Ի դէպ է յիշել հոս, որ ողբացեալ Քէլէկեան հազիւ Չանկըրի ժամանած, շուտով կեղըրոնին հրամանով Պուլիս դարձող առաջին 6 հոգինոց խումբին հետ, իրեն ալ հրաման եկած էր ներքին գործոց նախարարէն՝ Պուլէն ի գատ ուզած տեղը մեկնելու եւ ընակելու: Սակայն չէր ուզած հեռանալ, միշտ յուսալով որ իրեն հնար պիտի ըլլար դառնալ Պուլիս . . . : Սոյնիսկ մեզի հետ կրկին իրեն ալ թոյլտուութիւն եղած էր Պուլէն գատ ուզած տեղը երթալու, բայց միշտ յամառած էր մնալ Չանկըրի, մինչեւ որ ստանար իր կնոջ ջանքերուն շնորհիւ Պուլիս դարձի վերջնական հրամանը . . . :

Ողբացեալ Տիրան Քէլէկեանի այս մահաբոյր յոռետեսութիւնը՝ արդարեւ մէկ քանի շաբաթ վերջ դժբախտաբար իրականացաւ հետեւեալ եղերական պարագաներու մէջ:

Երբ Աթրֆ՝ այս օրերուն Չանկըրիէն կ'անցնէր Դասթէմունի իր պաշտօնին երթալու համար, ողբացեալ Քէլէկեան, հակառակ տուած խորհուրդներուս փութացած էր այցելել Աթրֆի, որը ողբացեալը տեսնելուն քացագանչած էր. «Քէլէկեան էֆէնտի դեռ դուք հո՞ս կը մնաք . . . »:

Որով ըսել կ'ուզէր անշուշտ՝ «Ամէնքը սպաննուեցան եւ դու ի՞նչպէս դեռ ողջ մնացեր ես կամ՝ քեզ ողջ ձգեր են . . . »:

Աթրֆ Գասթէմունի ժամանելով կուսակալական պաշտօնին հազիւ ձեռնարկած, հրաման կը դրկէր Չանկըրիի կառավարչին, ձերբակալելով Քէլէկեանը ղրկել Տիգրանակերտի պատերազմական ատենանը դատուելու համար . . . :

Իսկ մենք քանիցս արդէն արիւնոտ փորձառութիւնը ունեցանք ճշդելու, թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզուէր այս ըանձօնով . . . :

1915 Հոկտմ. 12ին շաբաթ օրը, երբ աշնանային գեղեցիկ օդէն օգտուելով, մնացորդ արտրականներս հաւաքուած էինք գետտաիի սրճարանը սպաննուած ազգին եւ մեր յուսակտուր վիճակին վրայ ողբալու, յանկարծ երկու ոստիկաններ զալով կը հարցնէին մեզի՝ «Քէլէկեան էՖէնտին ո՞վ է, ոստիկանատունէն զինք կ'ուզեն, պիտի տանինք . . . »: Ողբացեալ Քէլէկեան ըտլորովին տժգունելով «երթամ», հիմա կու գամ . . . » ըսելով մեզմէ կը մեկնէր երկու ոստիկաններուն հետ դէպի պահականոց:

Իսկ մենք տարակոյս չունէինք, որ նա կ'երթար անդարձ, իր ալ մահուան ժամը վերջապէս հնչած էր . . . :

Ողբացեալ Քէլէկեան հազիւ պահականոց հասած, ոստիկանապետը պաշտօնական քստերով կ'ըսէր. «Քէլէկեան էՖէնտի Չեզի համար ձի մը պատրաստուած է արդէն, 2 ոստիկան զինուոր ալ կը սպասեն ուղեկցելու համար Չեզ. հրամանեցէք ձի նստելու եւ մեկնելու անմիջապէս, որովհետեւ Պոլսէն հրաման եկածէ Չեզ ղրկելու»:

Արտակարգ ջանքերով հազիւ կէս ժամ ժամանակ կը տրուէր, հեռագրատուն երթալով Պոլիս իր կնոջ հեռագրելու եւ գոնէ անհրաժեշտ մէկ քանի ճերմակեղէն կտորներ հետն առնելու:

Ամէն անոնք՝ որ կ'երթային յուղարկ ողբացեալ Քէլէկեանին, կառավարական շէնքին մօտ, իւրաքանչիւրին հետ համբորտուելէ վերջ, կ'ըսէր արտասուելով՝ «Մեր սպաննուած ընկերներուն նման ես ալ կ'երթամ՝ յաւերժանալու, աղօթեցէք ինձի համար եւ կ'աղաչեմ՝ կնոջս եւ զաւակացս իմացուցէք մեկնումս . . . »:

Վերջին ակնարկ մը եւս, եւ արա երեք ծիաւորներ կ'անյայտանային ողջերթ մտղթողներու տեսողութեան հորիզոնէն, մեզ կրկին խորասուզելով մահաբոյր մտածումներու մէջ:

Մինչդեռ տարաբախտ Քէլէկեանին լուր կը դրկէի, թէ ո՞ր շաբ դրամի որ պէտք ունի հայթայթեմ, նա կը պատասխանէր «Ունեցածս առ այժմ» կը բաւէ. Չորում՝ հասնելու Պոլսէն բերել կու տամ՝ . . . »: —

Բայց երբ վերջին վայրկեանը կը հասնէր մեկնելու, նա այլևս բնագոյարար կ'ըմբռնէր որ դէպի գերեզման կ'երթայ եւ կ'ըսէր իր նշանակալից վերջին խօսքերը, մարգարէական ոգիով մը:

Ողբացեալ Քէլէկեանի մեկնումէն մէկ քանի տասնեակ ընդէ վերջ, թուրք պաշտօնեաներ, որոնք Քէլէկեանի աշակերտած էին Պոլսոյ համալսարանին մէջ, կ'ըսէին մեզի «Քէլէկեան Էֆէնտին ալ դրկուեցաւ Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը . . . »:

Ա' տարակոյս չկար, որ մեր տառապանքի հանրաձայնօթ ընկերն ալ դէպի վերահաս մահ յուղարկ ձգած էինք:

Երկու շաբաթ վերջ Չանկըրիի Բէթիի թուրք տնօրէնը, որ ողբացեալին աշակերտներէն մէկն էր, հանդիպելով մեր արքայական ընկերներէն մէկուն, կ'ըսէր դիւային քմծիծաղով մը, որ արտացոլացումս էր իր ներքին գոհունակութեան. «Աստուած ձեզի օրեր տայ . . . խեղճ Քէլէկեան Էֆէնտի Սեբաստիոյ մօտ Գրգըլ ըրմարի կամուրջէն անցած ատեն յանկարծ խելագարելով կամուրջէն գետը կը նետուի, եւ հակառակ հետեւորդ ուտիկան զինուորներուն ջանքերուն՝ կ'անյայտանայ գետի յորձանքներուն մէջ . . . »:

Ողբացեալ Քէլէկեանի աշակերտ եւ բարեկամ Սեբաստիոյ ոճրագործ կուսակալ Մուհամմէրի հրամանով, սպաննած էին թուրք սերունդին յառաջդիմութեան 30 տարի գրիչ շարժող Քէլէկեանը Ալիս գետի կամուրջին մօտ, այսպիսի եղբրական վախճանի մը ենթարկելով ռամկավար կուսակցութեան պետը, իր անունը մէկ քանի «ցանկերու» մէջ գտնուելուն համար . . . :

Սպանման լուրը տարածայնուելէ վերջ, Չանկըրիի կառավարչին որդին մտերմաբար տեսնուած մէկ քանի հայերու ըսած էր անվերապահ կերպով. «Իթթիհատի կեդրոնական քոմիդէն սպաննել տուաւ Քէլէկեանը, որովհետեւ եթէ ողջ ձգուէր, պատերազմէն վերջ՝ բնականաբար եւս առաւել ոխերիմ՝ հակառակորդ մը դառնալով Իթթիհատի քոմիդէին, անշուշտ սարսափելի

Այիս գետի (Իրգլըրուսագ) կամուրջը Սեբաստիոյ եւ Եւզոկիոյ նամբուն վրայ, զերեզման
բազմաթիւ արտորական հայերու, ինչպէս նաեւ սպանուան վայրը Տիրան Քէլեկեանի:

Le pont d'Halys (Hezlermak) sur la route de Sebaste ^(SIVAS) à Euzkhat
(Euzgquia), cimetièrè de nombreux exilés Arméniens, comme
aussi lieu d'assassinat de Dixan Héléguian.

Թիւնաւից գրիչ մը պիտի գործածէր ասոնց դէմ . . . չարիքը ինքնին մէջտեղէն վերցաւ մէկ անգամէն . . . »:

Այլեւս ոչ ոք մեզմէ ի վիճակի էր քնանալու կամ՝ ճաշելու, ոչ որիս մօտ ախորժակ մնացեր էր, որովհետեւ մահուան շարունակական մղձաւանջը մեզի կը սպառէր պարզապէս, առանց բոցի կը միայինք, առանց վառելու կը հատնէինք . . . :

Այս օրերուն Կարնէն դէպի Պուլիս անցնող թուրք իթթիհատական երիտասարդ հարիւրապետ մը, Չանկըրիի մէջ յանկարծ պատահաբար հանդիպելով մեր արտորական ընկերներէն մէկուն, որուն հետ Պուլէն ծանօթ է եղեր վաղուց, ի պատասխանի մեր ընկերոջ, բուռն հետաքրքրութենէ շարժեալ ըրած հարցումներուն կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Տեսա՞ք, հին պատմական ազգ մը երկու ամսուան մէջ բնաջինջ ըրինք . . . ¹ »:

Ամէն թուրք, ինչ կուսակցութեան ալ պատկանէր եւ հին սերունդէն թէ նոր սերունդէն ըլլար, պարծանօք ամէն տեղ կը յիշէին, թէ հայ ժողովուրդը բնաջինջ ընելով հիմէն կարգադրած էին արդէն (էրմէնի մէսէլէսին) հայկական հարցը:

Մեր սուգը եւ խուճապը կը կրկնապատկուէր՝ Չանկըրիի մօտակայ վայրերու կամ՝ քաղաքներու ու գիւղերու հայերու կտորածներուն մանրամասնութիւնները լսելով նոյն իսկ ոճիրը գործողներէն, որոնք ինչպէս ըսինք, յիտորտանօք կը պարծենային իրենց գործած անլուր ոճիրներուն վրայ:

Ի մէջ այլոց Սունկուրլուէն թուրք երիտասարդ մը Չանկըրիէն վաղնջական հայ քարեկամի մը կը պատմէ, թէ ինք թուրք խուժանին հետ հետեւած էր սպանդ տարուող հայ կանանց եւ աղջիկներու կարաւանի մը, եւ դպրոցաւարտ հայ օրիորդի մը համակրելով ուզած էր զայն փրկել ստոյգ մահուանէ, առաջարկելով որ իսլամութիւնը ընդունելով իրեն հետ «նիքեահ» ըլլայ, այսինքն ըստ իսլամական կրօնական օրէնքի ամուսնանայ: Իսկ հայ օրիորդը կը պատասխանէ խրոխտ կերպով, «ես փոխանակ իսլամ ըլլալու, դուն հայ եղիր եւ քեզ առնեմ . . . »: Այս յանդուգն պատասխանին վրայ թուրքը կրկին փորձեր կ'ընէ համոզելու զեղեցիկ հայ օրիորդը, բայց անկարելի ըլլալով տարհամոզել կը հեռանայ

¹ «Իշուտ սեր էսկի մուլէթ իրի այ զարֆնուս մաֆ իտիք:»

մօտէն, եւ ապա թուրք մսագործներ պառկեցնելով գետին, իրենց ծունկին ներքեւ թշուառ հայ անմեղ կոյսին կուրծքը ճնշելէ վերջ, ոչխարի նման գլուխը կը կտրեն, զանազան շարշարանքներ տալէ եւ լլկելէ վերջ: Ատով ալ չքաւականանալով՝ անշունչ մարմինը իսկ կը խոշտանգեն եւ դանակով մաս առ մաս կ'անդամատեն, եւ շնն կրնար դեռ յագեցնել իրենց վրէժը, որովհետեւ քաջութիւնը ունեցած էր այսպիսի յանդուգն պատասխան մը տալով անարգելու իսլամ՝ կրօնն ու ցեղը . . . : Ահա անմահ դրուագ մը հայ կոյսերու մարտիրոսագրութենէն, որ կը գերազանցէ նոյն իսկ հայ եկեղեցոյ տօնախմբած հոփսիմեան եւ գայանեան կոյսերու նահատակութիւնն եւ արժանի է ապագայ իրերայաջորդ ըլլոր հայ սերունդներու սրբութեամբ օծուն յաւերժական յիշատակութեանը եւ օրհնութեանը:

Գերագոյն ընդվզումով մը՝ վերջին փորձ մը կ'ուզէի ընել երեք ընկերներու հետ — ուսուցիչ Ս., Տոբթ. Մ. Բ. եւ Մկրտիչ անուն կտորիճ երիտասարդ մը, — երեքն ալ դաշնակցական, — զաղտնապէս մեր արտորակայր Չանկըրիէն փախչելու սեւ ծովու եզերքը Ինէպօլու, Գասթէմունիի նաւահանգիստը, լազերու առագաստանաւով մը մահատիթ փորձ մ'ընելու կամ՝ Պաթում եւ կամ՝ Վառնա, կամ՝ ո՛ր որ ծովու եւ հովու հոսանքները մեզ նետէին:

Որովհետեւ Սեւ ծովն շատ առելի համբաւեալ անաւոր իր փութորիկներովն զութ ու կարեկցութիւն ունէր եւ նուազ մահատիթ էր, քան թուրք ժողովուրդը՝ Սուլթանէն սկսեալ մինչեւ զիւղացի անմեղ ու բարի կարծուած թուրքը: Որովհետեւ ասոնց ամէնքին մատներէն հայու անմեղ արիւն կը վազէր, եւ դեռ արեան իրենց ծարաւը յագեցած չէր, արիւնոռուշտ կատաղի վագրերու նման:

Մեր այս ծրագիրը գործադրել կարենալու համար յանդուգն Տոբթ. Մ. Բ. զաղտնապէս եւ զիշերով, Չանկըրիի փութի թուրք տնօրէնին վճարեալ համամտութեամբը, փութին հետ ծիով կ'ուղարկէինք Գասթէմունի, որ 24 ժամ էր, անտի եւս Ինէպօլի մեկնելու համար, որ նոյնպէս 24 ժամ էր, եւ այս մասին մեր ծրագրին օժանդակելու նպատակով: Իբր նախկին առաջնորդ Գասթէմունիի վիճակին, վաղաժամօթ եւ վստահելի բարեկամներու եւս յանձնարարականներ տուած էի: Սակայն Տոբթ. Մ. Բ. դժբախտաբար

Գասթէմունի ժամանելէն մէկ քանի օր վերջ կը ձերբակալուէր, ու շնորհիւ տեղոյն ոստիկան զինուորներու հրամանատարին քարեացակամ միջամտութեանը, կը փրկուէր Տէր-Զօր արքայունէ:

Ապա Տորթ. Մ. օսմ. բանակի մէջ իբր բժիշկ հարիւրապետի աստիճանով պաշտօնի կոչուելով, Չանկըրիէն անցնելով կ'երթար Էնկիրի եւ Գոնիա. այսպէսով մեր փախուստի յանդուզն ծրագիրն եւս սկզբնական քայլերուն մէջ իսկ ձախորդութեան կը դատապարտուէր:

Ասոր վրայ փախուստի ծրագրին համախոհ ընկերներէն Ս. արքայական ուրիշ դեղագործ ընկերոջ մը նետ, կաշառելով տեղոյն ոստիկանապետը յաջողեցան ճամբորդութեան պաշտօնագիր մը ձեռք բերել: Որուն մէջ փոխանակ ներքին գործոց նախարարութեան մեզ տուած թոյլտուութեան համաձայն գրելու «Պոլսէն ի գատ ուզած վայրերնին կրնան մեկնիլ», զանց եղած էր «Պոլսէն ի գատ», երկու բառերը, որով պաշտօնագրին իմաստը գլխովին փոխուելով յաջողեցան Պոլիս երթալ: Բայց ժամանակ յետոյ կրկին ձերբակալուելով Տէր-Զօր արքայունցաւ մէկը. սակայն Գոնիայի մէջ կրցաւ թոյլտուութիւն ստանալ մնալու, եւ զինադադարի վաղորդայնին եւս ողջամբ Պոլիս դառնալու բախտն ունեցաւ:

Հակառակ մեր ամէնուն յոռետեսութեան, օրերն ու ամիսներն կ'անցնէին, սակայն Գասթէմունի կուսակալ արիւնոռուտ Աթրֆ շատ մեզմով զբաղած ըլլալ չէր թուեր: Որովհետեւ Աթրֆ՝ Գասթէմունի կուսակալութեան հայերը առանց ո՛ր եւ է արգելքի տեղահանն եւ արքայ ընելու հող պատրաստելու համար նախօրօք, սկսած էր իր շուրջը գտնուող արգելիչ տարրերը պետական բարձր եւ ազդեցիկ պաշտօնեաներէն, հետզհետէ զանազան պատրուակներով հեռացնել:

Աթրֆի հեռացուցած ազդեցիկ պաշտօնեաներէն առաջինը կ'ըլլար, ոստիկան զինուորներու Գասթէմունի կեդրոնական Չէրքէզ հրամանատարը, որ բացայայտօրէն արգելք կ'ըլլար հայերու տեղահանութեան եւ արքային: Աթրֆ այս հրամանատարէն զաղտնի, հրաման տուած էր դէպի Զօր արքայունցաւ Գասթէմունիէն 6 ժամ հեռու գտնուող Թաշքէօփրիի 150 տան մագազործ հայերը: Բայց ասոնք 4 ժամէ ի վեր ճամբայ ելած ըլլալով հան-

ղերձ հայոց քարեկամ՝ այս ազնիւ շէրքէզ հրամանատարը, զայրացած որ առանց իր գիտութեան այսպիսի կարեւոր կարգադրութիւն մը եղած է, եւ առարկելով որ արքայական հայերու փախուստն արգիլելու համար ընկերացող ոստիկան զինուորները առանց իր հրամանին չեն կրնար քայլ առնել, հրամայած էր իսկոյն իրենց տուները վերադարձնել արդէն ճամբայ հանուած հայերը, մասնաւոր հեծեալ ոստիկան զինուորներ իբր պատգամատար ղրկելով դէպի 850 երկսեռ անձերէ բաղկացած արքայական հայերու այս փոշեթաթաւ հսկայ կարաւանը:

Աւելորդ է յիշել այն անպատում՝ ուրախութիւնը, զոր ունեցան մահուան առաջնորդուող այս կարաւաններու հայերը՝ հրաշքով յանկարծ իրենց տուները դառնալնուն համար:

Նոյնպէս այս հրամանատարը յաջողած էր վերադարձնել իրենց տուները այն 40ի մօտ հայերը, որոնք Աթըֆի հրամանով եւ հանդերձ ընտանեօք 8 կառքերով եւ ոստիկան զինուորներու հսկողութեամբ արքայուած էին Էնկիւրի, անտի յառաջ տարուելու համար դէպի Զօր:

Երբեք չենք մոռնար Զանկըրիի մեացորդ սակաւաթիւ արքայականներս այն սեւ օրը, որ Էնկիւրիէն իրենց տուները վերադարձուող արքայականներու կառքերը յանկարծ կանգ առին Զանկըրիի եկեղեցիին առջեւ:

Երկու շաբաթուան մէջ արդէն 14 անձ զո՛հ տուած էին քանտին մէջ բժաւոր թիֆուսի, մէկ քանին ալ հիւանդ ինկան Զանկըրիի մէջ ու՛ մեռան: Ասոնցմէ վարակուելով վախճանեցաւ նաեւ տեղույն Տ. Սիմոն քահանայն: Եւ երբ ողբացեալ քահանային դազադը կը փոխադրէինք անձայն անշշուկ քաղաքէն դուրս այգիներու կողմ՝ զտնուող հայոց գերեզմանատունը, թուրք տղայք յուղարկաւորներս քարի կը բռնէին: Իսկ մենք անձնապաշտպանութեան միջոցներէ եւ իրաւունքէ այնքան զրկուած էինք, որ երանի կու տայինք հանգուցեալ քահանային, որ ընական մահուամբ մեռաւ եւ ազատեցաւ, արժանանալով զոնէ՛ հողակոյտի մը:

Մինչ մենք գիտէինք, որ եւ ոչ իսկ հողակոյտ մը պիտի կրընայինք ունենալ երկրի վրայ... մեր նահատակուած տառապանքի ընկերներուն նման:

Իսկ մենք Չանկըրիի դեռ ողջ մնացած ափ մը հայութիւնս, եւ արքայի ու մահուան հերթի սպասողներս, սարսափով կը տեսնէինք 48 ժամուան ճամբայ կտրելով արքայ գնացող եւ վերադարձող հայերու կեանքերու կոտորակումը: Ինքնին կը տարուէինք խորհելու, թէ երբ օր մը կարգը գար մեզի արքայի ցուպը առնելով մեկնելու դէպի Զօր, ի՞նչ պիտի ըլլար թշուառներու վիճակը: Քանի՜ն մեզմէ արդեօք պիտի կրնար տոկալ ամիսներ տեւող տաժամակիր այս ճամբորդութեան եւ ողջ պիտի կրնար մնալ:

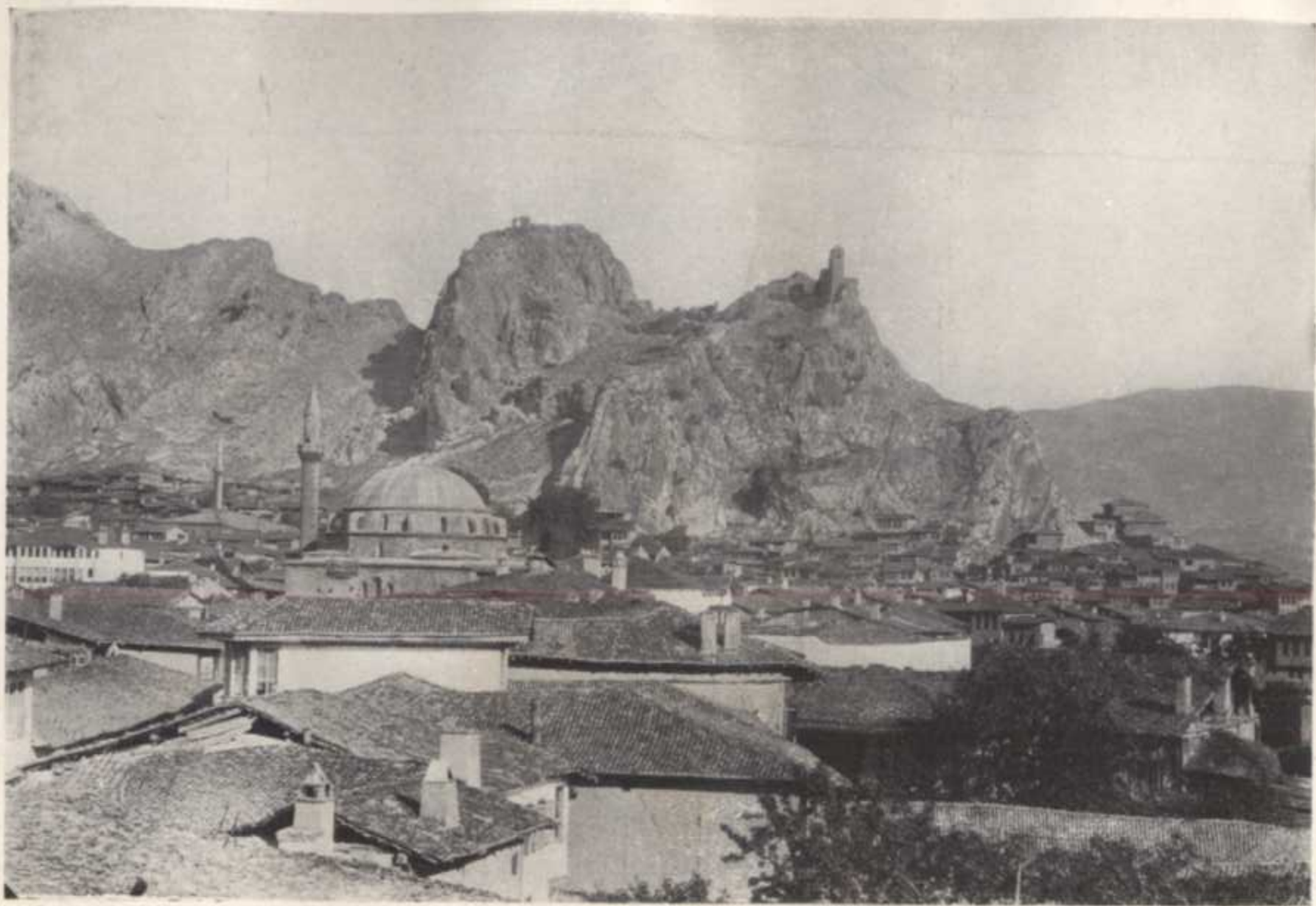
Եթէ նոյն իսկ արիւնտ ճամբաներու վրայ մեզ եւս, մեր տարաբախտ ցեղակիցներուն նման, կացիններու ներքեւ շարշարալից մահով ջղակտոր չի հանէին իսկ:

Արդարեւ՝ վաղուց ընտելացած էինք անողորմ մահուան զաղափարին նետ, այո՛, մահուան վրայ այնքան զիշեր ու ցորեկ մտածած էինք, որ այլեւս մահը երկիրդ չէր ազդեր մեզի բնաւ: Միակ մեր փափաքը այս էր, որ մեր մահը շարշարալից չըլլար գոնէ: Ինչպէս սովոր էին ընել հայութեան միտ ու փոքր, սլաշտօնական եւ անսլաշտօն վայրագ թուրք դահիճները, շարաշար խոշտանգելով յոգեկարքի հոնդիւններով արեան ճապաղիքներու մէջ թալթլկող իրենց անմեղ գոհերը, սոսկ հրէշային գուարճութեան մը համար . . . :

Գասթէմունիի կուսակալ արիւնկզակ Աթըֆ, իբր փոխարինութիւն ոստիկան զինուորներու հրամանատարին հայասլաշտպան այս քաղաքականութեան, Պոլսէն հրաման բերել կու տար, որով այս ազնիւ հրամանատարը, իբր Տիգրանակերտի, Խարքերդի եւ Մուսուլի ոստիկան զինուորներու ընդհանուր քննիչ կը ստիպուէր մեկնելու դէպի Տիգրանակերտ:

Պաշտօնի այս բարձրացումը ուրիշ բան ըսել չէր, եթէ ոչ ոստիկան զինուորներու արդարակրօրով այս չէրքէզ հրամանատարը, արքայելով Տիգրանակերտի նման ծայրագաւառ մը, գլխաւոր արգելքը վերցնել Գասթէմունիի կուսակալութեան հայերու արքային եւ ընաջնջումին . . . :

Այս հրամանատարին հեռացմամբ, այլ եւս տարակոյս չկար, որ համբուած էին մեր օրերը . . . , եւ օրէ օր կը սպասէինք մեր եւս մահուան զանգակին ահաւոր դողանջին . . . , որ սուս՛ղ շուշացաւ սակայն . . . :

Երզնկա (Ereznik) Երզնիկ

3ème Partie

2ème Déportation

2021

La cavacane de la Mort vers Loe

Գ. Մ Ա Ս

ԵՐԿՐՈՐԿ ՏԵՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ԿԱՐԱԻԱՆԸ ԳԷՊԻ ԶՕՐ

1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ԱՊՐԻԼ

17.

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

1916Ի Ս Կ Ի Զ Բ Ը

La situation de tous les Arméniens au début de 1916

Անցաւ վերջապէս անաւոր տարին 1915ի, իր ետեւ ձգելով համատարած սուգ ու «շիւան», արիւն ու արցունք: Հայաբնակ շէն ու շող բոլոր քաղաքներու ու գիւղերու մէջ, միայն մնացին միացող անբակներ, ու հայ անտիրական հազարաւոր եկեղեցիներու ու վանքերու վրայ միայն վայող բուեր . . . :

Հայ ազնուական եւ աշխատասէր ժողովուրդը, որ իբր արհեստաւոր, արուեստաւոր եւ վանառական, հինգ դարեր շարունակ ողջաշունչ եղած էր թուրք ընդարձակածաւալ պետութեան, մահուան դատապարտած եւ մահաւճիտը եւս գործադրած էին. մինչդեռ ոռւս, պարսիկ, հունգար, ռումէն, պուլկար՝ հապէշ եւ Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի մէջ եւս անգլիացի, գանազան պետութիւններ ամէն առանձնաշնորհումներ պարգեւելով, իբր ստեղծագործ եւ շինարար ժողովուրդ, ազատ ասպարէզ տուած էին հայուն: Բարձրացնելով հայր Եգիպտոսի եւ Հունգարիոյ մէջ մինչեւ նախարարապետութիւն, Ռումանիոյ մէջ մինչեւ ծերակոյտ, ու Մեծին Ռուսիոյ մէջ մինչեւ միանեժան դիկտատորութիւն յանձին Լորիս Մելիքովի:

Մինչդեռ թուրք հեռատես եւ իմաստուն Սուլթաններ հայուն շինել տուած էին իրենց Վոսփորի կայս. բոլոր պալատներն, դղեակներն ու հռչակաւոր մզկիթները:

Մինչդեռ թուրք կասկածամիտ Սուլթաններ իսկ վերջին դարուն, հայուն միայն վստահած էին պետական եւ անձնական իրենց ամբողջ գանձը եւ պետութեան փողերանոցը:

Վեց ամսուան մէջ թուրք ժողովուրդը, իր պաշտօնական եւ անպաշտօն բոլոր պետերով ու դասակարգերով, սկսեալ Սուլթանէն, նախարարներէն, թուրք խորհրդարանի անդամներէն, ծերակուտականներէն, մինչեւ գաւառի կուսակալներն, կառավարիչներն եւ գիւղապետները, միացած թուրք արինսածարաւ խաժամուժ ամբողխին, ի գլուխ հանեցին այն սարսափելի հրէշային ծրագիրը, որ իրենց բոլոր նախորդները չէին համարձակած ոչ թէ գործադրել, այլ եւ ոչ իսկ մտածել:

Տարուած համիւլամական եւ համաթուրանական երազատես զաղափարներով, կը կարծէին հայը ընաջնջելով օսմ. կայսրութիւնը Միջերկրականէն մինչեւ Ռուս կամ Անդրկովկաս հսկայ պետութիւն մը դարձնել: Մինչդեռ իրենց նստած ճիւղն էր որ կը կտրէին, եւ հայը ընաջնջելով օսմ. կայսրութեան հիմը կը փոքէին . . . : Ամէն անգամ որ հայ մը կը սպաննէին, օսմ. պետութեան արդէն խարխլած հսկայ շէնքէն սրքատաշ քար մըն էր որ կ'իյնար, խախտելով նաեւ շէնքն ի հիմանց . . . :

Հազար հինգ հարիւր տարւան հայ պատմական ամենաարիւնտ էջերն, արդէն լեցուած են իսլամական կրօնի հուրով ու սրով տարածման ահաւոր նախճիրներովը Պուղայի, Անին կործանող Չարմաղանի, Ծինկիզխանի, եւ մանաւանդ Կաղթիմուրի (Լենկիթիմուրի): Իսկ վերջին անգամ միջին դարուն վերջերը հայ պատմիչները կը յիշատակեն հարիւր հազարաւոր հայ ժողովուրդներու կորուստը Շահապասի օրով:

Բայց պարսից այս թագաւորը ոչ թէ ջարդելու եւ ընաջնջելու համար բրաւ, այլ վերահասու ըլլալով հայ ժողովուրդի ստեղծագործ եւ շինարար աշխատասէր հանճարին, ուզեց գաղթեցնել եւ փոխադրել իր երկիրը եւ հայերով զարգացնել իր յետամնաց ու աղքատ թագաւորութիւնը: Նոյն իսկ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի

քարերն ալ որոշեց հետը տանիլ եւ հոն իր մայրաքաղաքին մէջ շինել հայութեան նոր սրբավայր մը: Որպէս զի հայութեան սիրտն ու աշքն իր ետին չմնար . . . :

Բայց երբ յանկարծ թուրք բանակն եկաւ արձանացաւ իր առջեւ, խուճապով նահանջին ատեն իսկ շուրջ հրաժարիլ իր գանձէն, որ հայն էր, եւ 400.000 հայ երկսեռ ժողովուրդ իր բանակին առջեւ ձգած, ոչխարի հօտերու նման բշեց դէպի Սալմաստ իր երկրին սահմանները:

Թուրք բանակէն հետապնդուած երբ անապարանքով Արաքս գետէն կ'անցնէին, յառաջապահ ժողովուրդի հազարաւոր դիակներով գետը ծածկուեցաւ, եւ քնական կամուրջ դարձաւ վերջէն եկող ժողովուրդին, որով կէսն փճացաւ այսպէս:

Ասիկա պէտք տեսանք հակիրճ կերպով յիշատակելու, որպէսզի քաղղատութեան եզր մը ունենայ ընթերցողը վերջին աս կազմակերպուած անաւոր նահատակութեան, որ զեւց անցաւ *ԲՈՂՈՐ ԴԱՐՅՈՒՆ ԵՆՈՑԻՐՆԵՐՆ ԷՆՈՒՔԱՐԱՐ*:

Եթէ շատ դարերէ ի վեր հայ ժողովուրդին գործած բոլոր ծառայութիւնները մէկ անգամէն մոռցուեցան, բայց կոյր ԸԼԱԼՈՒ էր շտեմնելու համար հայուն այն անփոխարինելի բռնադատեալ *ԾՆՈՒՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐՆ*, նոյն իսկ համաշխարհային պատերազմի չորս տարիներու ամբողջ ընթացքին: Իբր զինուոր, արհեստաւոր (երկաթագործ, կոշիկակար, հիւսն, դերձակ, թիթեղագործ), իբր բժիշկ, անասնաբոյժ, դեղագործ, հայթայթիչ: Իբր երկաթուղիի, հեռագրի, հեռաձայնի պաշտօնեայ եւ գործաւոր իրենց *ԿՆԵՆՔ ՓՐԿԵՂՈՒ ՅՈՅՄՈՒ*, առանց որ եւ է նիւթական վարձատրութեան, չոր հացի մը փոխան տարապարհակ ծառայեցին:

Բայց հայ ժողովուրդին հետ հայ զինուորն ալ, բժիշկն ալ, դեղագործն ալ կոտորեցին անխնայ, հազիւ թէ այլեւս անոնց պէտքն զգալի չթուեցաւ իրենց:

Քաղաքներու մէջ ոչ մէկ արհեստաւոր չմնաց, եւ կոշիկ մը կարկտել տալու համար թուրքերը քաղաքէ քաղաք կը շրջէին, թուրք նեակարկատ մը գտնելու համար:

Յաճախ պատահեցաւ որ զինուորական հիւանդանոցներու վառարանները ձմրան սկիզբը գետեղելու միջոցին, Պոլսէն հրաման

գալուն վրայ, հայ ժողովուրդին հետ այս կարգի արհեստաւորներն եւս տարին եւ քաղաքէն դուրս ձորերու մէջ սպաննեցին: Բազմաթիւ թուրք զինուորներ ցուրտէն մեռան հիւանդանոցներու մէջ ի Սօմա, վառարան գետեղող հայերը արքորուելուն պատճառով: Բայց ինչ փոյթ, քաւ էր որ հայ մը ողջ չձգուէր. այս էր օրուան բարձրէն տրուած թուրքերու ազգային կարգախօսը . . . :

Որովհետեւ հայոց մեծ դահնապետը Թալաթ քացայայտօրէն ամենուրեք կը յայտարարէր, թէ “չսեռ չորս ԳԵՏԵ Ե ՄԱՔԵՆ . . . : Ապա թէ ոչ, եթէ 1000 հայ մի արասցէ ողջ մնայ, յետոյ կարճ ժամանակի մէջ շուտով կը դառնան 100.000 եւ դարձեալ թուրք պետութեան զլխուն փորձանք կ'ըլլան”, կ'ըսէր:

Այսպէս թուրք ժողովուրդը, անխափր բոլոր դասակարգերու մասնակցութեամբն, քացատութիւն չըլլալով նաեւ թուրք կիներն, իրենց սիրտը լեցուած հայու անմեղ արեան անյագ ծարաւով, եւ ճիհատով աչքերը կուրացած, թրքական իրենց վայրագ մոլուցքովն ու կատաղութեամբն, հեւ ի հեւ արեան ինչոյքի վազած ժամանակ, պատահաբար իր ձեռքը ինկած կացինով, ուրագով, սղոցով, քահով, բրիչով, մահակով, սակրով գարկաւ, ջարդեց, խողխողեց, այրեց, լլկեց, բռնի իսլամացուց, ծովերու, գետերու եւ հորերու մէջ նետեց ու խեղդեց, ողջ ողջ թաղեց, արքորի անուան ներքեւ ճամբաներու վրայ եւ ձորերու մէջ շարաշարանօք սպաննեց: Կողոպտեց հայոց եկեղեցիներու եւ վանքերու անքաւ հարստութիւնը, իր տունները, տարաւ հայոց հազարաւոր վաճառատուններու եւ խանութներու միլիոնաւոր ոսկիներու արժէք ունեցող եւրոպական եւ տեղական, կամ ներածումի եւ արտածումի բոլոր ապրանքները եւ երկիրը վերածեց կատարեալ անբակներու կոյտի մը:

Մինչդեռ 1915 ի Նոր տարին կ'ողջունէր թուրք ժողովուրդը՝ խինդ ու խնձիղի ու խրախնանութեանց մէջ, տօնելով իր հրէշային ծրագրին յաջող գործադրութիւնը. մնացորդ եղերաքախտ բեկորներն նաւաբեկեալ հայութեան, ծրարուած անպատմելի սուգի մը սեւ պատանքին մէջ, լեցուած մօտալուտ տարագրութեան, այսինքն վերահաս մահուան հոգեխոով մղձաւանջով, չէր գիտեր լա՛ր ու ողբա՛ր շարշարալից մահերով նահատակուած իր սիրելիներուն ու ազգին վրայ, թէ իր վրայ . . . :

Որովհետեւ սպանդանոցին մէջ զենաման կարգի սպասող ոչ խար մըն էր, ինք եւս վաղ թէ ուշ պիտի ի սպանդ առաջնորդուէր, զի փրկութեան ամէն ճամբայ այլեւս փակուած էր իր առջեւ:

Թշնամին անողոք էր եւ կը սպաննէր անխնայ, ցեղը անճիտելու համար, իսկ կիսամեռներու եւ հոգեվարքներու հետ անլուր խոշտանգումներով կը զուարճանար, յազեցնելու համար իր այրող պատուքը հայու անմեղ արեան:

Թուրքիոյ կայսրութեան մէջ սպրող երկու միլիոն հարիւր յիսուն հազար հայութենէն միայն մնացած էր Պոլսոյ, Զմիւռնիոյ եւ երկաթուղու ճամբուն վրայ մինչեւ Կիլիկիա քանի մը հարիւր հազար: Քանի մը հարիւր հազար ալ դեռ մնացած էին մերկ, անօթի կմախքացած կիսամեռ բեկորներ Տէր-Զօրի անսպաստներուն եւ Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն ու գիւղերուն եւ շրջականերուն մէջ:

Քանի մը հարիւր հազար եւս օգտուելով ռուս-թրքական սահմանազլխուն մօտիկութենէն, յաջողած էին անցնիլ ռուսական սահմանազուխը եւ Իկտիբի ու Սարրղամըշի ճամբով սպաստանիլ Երեւան, Էջմիածին ու շրջակայքը:

Անշուշտ այս ընդհանուր քառասային վիճակին մէջ անհնար էր որոշ թուեր տալու փորձեր ընել, մանաւանդ որ մէկ կողմէն թուրքերը «մաքրելու» վրայ էին մնացածներն ալ . . . :

Թուրք ժողովուրդը եւ մանաւանդ կառավարական ըտրը մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, իրենց տուններու շտեմարանները լեցուցած էին ընաչնջուած հայերու տուններուն աւարովը, ինչպէս նաեւ հայ վաճառականներու խանութներու ամբողջ հարստութեամբը: Այո՛ կ'ուտէին, կը խմէին, կ'արքենային եւ անլուր խենեշութիւններով վայրենաբար կը զուարճանային իրենց հարէմներու մէջ հարճութեան ըննադատուած 10—20 տարեկան հայ պարկեշտասուն կոյսերու հետ: Կ'օրհնէին Իթթիհատի կոմիդէն ու Իթթիհատական կառավարութիւնը, որ մէկ անգամէն զիրենք տէր դարձուցած էր անհատնում հարստութեան եւ գեղեցիկ հայ կոյսերու . . . , այսպէս արժանացնելով զիրենք հազարումէկ գիշերներու արեւելեան հրաշալիքներուն . . . :

Ո՛չ մէկ թուրքի կամ առ հասարակ իսլամի բերնէ կը լսուէր

Ֆրանսական սամաններուն վրայ, դժբախտաբար աւելի կը ժպտէր գերմաններուն քան համաձայնական պետութիւններուն:

Բայց այս վերջինները, յայտարարելով որ համաշխարհային այս պատերազմը ԱՅՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՌՍ Ե... փոքր ազգերու եւ ստրկութեան ներքեւ հեծող ժողովուրդներու, եւ ԱՏՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏՈՆ յաղթանակն է եւ հսկայ պատերազմն է ընդդէմ՝ գերման բիրտ ուժին... , հետզհետէ մեծ ու փոքր բոլոր ազգերու համակրութիւնն իրենց կողմ՝ կը դարձնէին... : Միւս կողմէն, փոքր ազգերու ազատագրութեան եւ արդարութեան դատին վերջնական յաղթանակին համար պատերազմող համաձայնական այս պետութիւնները՝ արեւմտեան Հայաստանը կամ Թուրքիան 1916 ի սկիզբը կտոր կտոր իրենց մէջ սկսած էին քաժնել իբր անժառանգ մնացած երկիր: Որովհետեւ չէ՞ որ 4000 տարւան ժառանգորդ ժողովուրդը մեռած ու թաղուած էր... : Ալ ո՞վ արգելք պիտի ըլլար իրենց՝ յանուն իրաւունքի եւ արդարութեան... :

Այս օրերուն կը զուգահէյտէր սպանութիւնը Թուրքիոյ զահաժառանգ Նուսուֆ Իզզէտին իշխանին, ճիշտ ասոր հօր Սուլթան Ազիզի պատահած եղերական ու եղեռնական հանգամանքներուն մէջ:

Իթթիհատի կոմիդէն եւ կամ իթթիհատական կառավարութեան ղեկավարներն Թալաթ-Էնվէր եւ ասոնց քամարիլլան, տեսնելով որ զահաժառանգը դէմ է Գերմանիոյ հետ զինակցութեան ընդդէմ՝ համաձայնական պետութիւններուն, բայց մանաւանդ ընդդէմ՝ Անգլիոյ մղուած այս պատերազմին: Ասկէ զատ զահաժառանգը 1915 ի զարնան պատերազմի ամենահատոր շրջանին, Դարտանել բրած պաշտօնական այցելութենէն դարձին, չէր քաշուած յանախ արտայայտելու իր հակառակութիւնը ընդդէմ՝ Թալաթ-Էնվէր քլիքին, ուստի ծրագրեցին եւ սպաննեցին զինքը: Ապա պաշտօնական մէկ քանի քառով յայտարարեցին թէ « յիմարու թեան նոպայի մը մէջ ածելիով կտրելով իր աջ ձեռքի բազկերակը անձնասպան եղած էր... », ինչպէս կանխաւ յիշեցինք:

Անշուշտ ոչ որ հաւատաց ասոր, որքան ալ իթթիհատական թուրք 8 բժիշկներ ստորագրած էին այս շինծու անձնասպանութեան պաշտօնական տեղեկագիրը:

Բայց կ'ապրէինք կիկլոպեան ոճիրներու այնպիսի սարսափեցուցիչ արիննոտ շրջանի մը մէջ, որ ոչ թէ անձի մը, եթէ այն Սուլթանն իսկ ըլլար, որ եւ է նշանակութիւն չունէր սպանութիւնը, այլ նոյն իսկ քանի մը հարիւր հազար անձ աւելի կամ նուազ սպաննուած ըլլար, դարձեալ կարեւորութիւն չունէր . . . :

Բանի որ՝ եթէ շնորհիւ ամենազօր գերմաններուն թուրքերը յաղթող ըլլային, արդէն ազատ պիտի ըլլային ամէն պատասխանատուութենէ, եւ իրենք տուն պիտի տային ծանր պայմանները իրենց պարտեալ թշնամիներուն . . . :

Իսկ եթէ իրենք պարտուէին, ընականաբար մահուանէ զատ տարբեր պատիժ մը չկար, որ տրուէր իրենց . . . : Ուստի նշանակութիւն չունէր ոչ թէ հարիւր հազար աւելի կամ պակաս, այլ միլիոն մը աւելի կամ նուազ . . . :

Բերլինէն դարձիս, ի պատասխանի հոգեւոր ծնողիս Դուրեան Սրբազանի¹ հարցումին, թէ ինչո՞ւ անխոհեմութիւն ընելով Պուլիս դարձած էի, ըսած էի՝ «Թուրք պետութեան յուղարկաւորութեան ներկայ ըլլալու համար Պուլիս դարձած էի . . . »:

Բայց աւս՛ղ, չարաղէտ հակադրութեամբ մը՝ ականատես եղած էի եւ դեռ պիտի ըլլայի տարաբախտ ազգիս անաւոր յուղարկաւորութեան Պուլսէն մինչեւ հարաւի անապատները . . . :

Թէպէտ իմ ալ յուղարկաւորութեան ամէն օր պատրաստուած կը սպասէի, անխուսափելիին առջեւ կամայ ակամայ տեղի տուողի մը կրաւորական համակերպութեամբը: Բանի որ մինչեւ այս ատեն փախուստի ամէն յանդուգն փորձ ապարդիւն մնացած էր, հայ եղեռնը կազմակերպողներուն աշաւորջ հսկողութեամբը եւ գերման մեթոդներուն շնորհիւ . . . :

Հետեւաբար 1916ի Նոր տարին անցուցինք առանց որ եւ է շնորհաւորութեան եւ հանդիսաւորութեան:

Ինչպէս ողջ մնացած ամէն հայ, նոյնպէս Չանկըրիի մնացորդ քարտրական 16 հայերս, քաշուած մեր չոր տախտակներով շրջապատուած եւ առանց կահկարասիի փոքր խցիկները, յիշեցինք անցեալ երջանիկ Կաղանդները եւ պտղազարդ սեղանները ու սիրելիները եւ լացինք երախտներու պէս . . . : Կ'ափսոսայինք,

¹ Այժմ Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի մայրավանուց:

որ յարգը չէինք գիտցած անցնող բարի եւ երջանիկ Կաղանդներուն . . . :

Երանի կու տայինք անոնց, որոնք պիտի կրնային ողջունել 1917ի Նոր տարին . . . : Որովհետեւ թէպէտ անտուն, անտէր, հալածական ու արտորական, բայց մեր սրտին խոր ծալքերուն մէջ, ՍՐՐՈՒԹԵԱՄԲ ՕԺՈՒՆ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐԱՆ ՄԸ ԿԱՐ . . . ՈՒՐ՝ ԻՐԻ ԱՌԿԱՅԺՆԱԼ ԿԱՆԹԵՂ, ԴԵՌ ԿԸ ՊԼՊԼԱՐ ԱԽԵՐ ՀԱՅՐԵՆՆԻՔԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՇԻՋԱՆՆԵՐ ՅՈՅՄ ՈՒ ԼՈՅՍԸ . . . :

Փափաքելով կը փափաքէինք տեսնել մեռած ու դիակ կարծուած հայութեան ապշեցուցիչ եւ հրաշափառ յարութիւնը . . . : Միթէ փշալից եւ արիւնոտ նամբաներէ Գողգոթայ ըարձրանալով՝ խաչուած եւ թաղուած հայութիւնը յարութիւն կրնա՞ր չառնել . . . :

Զէ՞ որ հինգ հարիւր գերութեան տաժանակիր երկար տարիներու մէջ, իրերայաջորդ անցնող հայ բոլոր սերունդներ ըսողձացած էին տեսնել հայրենիքի ազատութիւնը եւ աւա՛ղ չտեսած փակած էին իրենց աչքերը յաւիտեան . . . : Սակայն երազելով հայրենիքի գերութեան շղթաներու վաղ թէ ուշ խորտակումը, միշտ երգած էին “ԱԶԱՏ ԱՏՏՈՒՄԹ ԱՅՆ ՕՐԻՑ”ը: Եկող ու անցնող հայ ժողովրդային աշուղներ եւս նոյնպէս միշտ երգած էին .

“ՁԱՅՈՐԳ ՕՐԵՐ ՉՄՐԱՆ ՆՄԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ’ԵՐԹԱՆ,
ԱՀԱՏՆԼՈՒ ՉԸ, ԱԵՐՁ Կ’ՈՒՆՆԵԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ’ԵՐԹԱՆ . . . :
ՓՈՐՁԱՆՔ ՀԱԼԱԺԱՆՔ ԵՒ ՆԵՂՈՒԹՈՒՆ ԱԶԳԵՐԻ ԳԼՈՒՆ,
ԽՁՊԸՍ ԸՆՆԱՊԱՐՀԻ ԿԱՐԱԽԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ’ԵՐԹԱՆ . . . :
ԵՐԿԻՐԸ ՈՒՍԵԱԼ ՋԱԿԻՆ Է ՓԱՅՓԱՅՈՒՄ ՄՕՐ ՊԸՍ,
ԱՆԿԻՐԹ ՏԵՂԵՐԸ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ’ԵՐԹԱՆ . . . :
ԱՇՈՒՐՀԸ ՀՈՒՐԱՆՈՑ Է ՋՈՒԱՆ, ԱԶԳԵՐԸ ՀՈՒՐ ԵՆ . . .
ԱՅՍՊԸՍ Է ԿԱՆՈՆԸ ԲՆԱԿԱՆ, ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ’ԵՐԹԱՆ . . . ”:

Այո՛, խորապէս համոզուած էինք, թէ խաչուած հայութեան հրաշալի յարութիւնը անպայման պիտի զար համաշխարհային հաշուեյարդարութեան անմիջական վաղորդայնին: Բայց ա՛խ, իցիւ թէ մենք հայ արաւոր նահատակութեան ականատես եւ հազուագիւտ փշրանքներս տեսնել, ողջունել եւ համբուրել կարենայինք չսօսուքս ԴՐՕՏԸ, ի՛նչ ձեւ եւ ի՛նչ գոյն ալ փոյթ չէր թէ ունենար ան . . . :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԱՊԱՏԻ ՈՒԽՏԱԻՈՐՆԵՐԸ

Վերջապէս կրկնակի յապաղումներէ վերջ, հասաւ մեր եւս քախտորոշ այն անաւոր օրը, երբ հրամայուեցաւ Չանկըրիի մաս-
ցորդ հայութեան ճամբայ ելլել արտրի ցուպը ձեռին դէպի Զօր:

Այս անգամ՝ սակայն այլեւս փախուստի ճամբայ չկար մեզ համար, պէտք էր համակերպէինք այն սեւ ճակատազրին, որ աւլած սրբած էր ըովանդակ հայութիւնը ամբողջ փոքր Ասիայէն:

Ամիսներ առաջ, մեր Իթիհատի վճարած փրկանքովը միայն 6—7 ամիս ժամանակ շահած էինք: Այս անգամ՝ սակայն Գաս-
թէմունիի կուսակալ Աթրֆ այնպիսի խիստ հրաման էր դրկած մեր տեղահանութեան մասին, որ ոչ թէ չգործադրելու, այլ զոնէ յետաձգելու իսկ հնարաւորութիւն չէր մնացած այլեւս:

Մեր կեանքին ամենասահաւոր սեւ օրերէն մէկը եղաւ 1916 Փետրուար 12ի օրը, երբ յանկարծ լուր բերին, թէ տեղացի հայ-
երը կը հաւաքեն ու քանտ կ'առաջնորդեն, ուտիկանութեան կող-
մէն կնքելով իւրաքանչիւր հայու վաճառատունն կամ կրպակը:

Այլեւս կասկած չկար, որ տարագրութեան հերթը Չանկըրիի հայութեան եկած էր: Բայց Պոլսէն Չանկըրի արտրականներէս կային դեռ լաւատեսներ, որոնք կը յուսային, թէ Պոլսէն արտ-
րականներս պիտի կրնայինք ազատիլ այս երկրորդ արտրէն, նկատելով որ մենք ներքին գործոց նախարարութենէն մեր ուզած վայրը երթալու թոյլտուութիւն ունէինք:

Սակայն ես միշտ յոռետես էի, որովհետեւ իմ պաշտօնա-
վարութիւններու մէջ, իբր զաւառի առաջնորդ, իբր Պոլսոյ կեդր-
վարչութեան անդամ, եւ մանաւանդ 1912—1913ի պալքանեան
պատերազմին իբր քաղաքական բովիղէին¹ անդամ դառն փորձա-
ռութիւնն ունեցած էի ուսումնասիրելու՝ թէ թուրքին ոչ թէ բերա-
նացի, այլ զբաւոր խոստումներէն աւելի յեղյեղուկ բան չէր կարելի
գտնել: Նոյն իսկ եթէ թուրքերու Սուլթանն ալ հրովարտակ տար,
կամ՝ ո՞ր եւ իցէ նախարար կամ՝ կուսակալ իր ամենասիրելի զաւակ-
ներուն զխուն վրայ ալ երդնուր՝ սուտ եւ խաբելու համար էր...:

Զի թուրք պետական մարդոց դրամազուլին խաբելն էր, եւ
միշտ խաբելը, եւ օսմ. պետութիւնը մանաւանդ դարէ մը ի վեր,
խաբեքայութեամբ միայն յաջողած էր իր գոյութիւնը քարշտալ...:

Ուստի՝ հազիւ այս ծանրակշիռ լուրը ստացած, խորապէս հա-
մոզուած որ անպատճառ մեզ ալ շուտով պիտի ձերբակալեն, ար-
դէն աճապարեցի պատրաստել վերջին կտակս, ու արքորի կեան-
քիս մէջ գրի առած «*زود رسو رسو*», երկասիրութիւնս թիթեղեայ
տուփով մը, որ կանխաւ պատրաստել տուած էի այս նպատակով,
ամբափակելով յանձնեցի զիս հիրասիրող ընտանիքին իբր աւանդ.
որպէսզի ողջ մնացողներու կողմէ ղրկուի ի Մեւլուտն մեծ եղբօրս,
որը կտակակատար կարգած էի:

Մինչդեռ առաւօտուն ձերբակալած էին տեղացի հայերը, կէս
օրէ վերջ սկսան նաեւ ձերբակալել Պոլսէն Չանկըրի բերուած
արքորականներս:

Իսկ ամենավերջը եկան երկու ոստիկան ձերբակալել եւ զիս:
Ատնցմէ մէկը, որ ձերունի էր եւ ամիսներ առաջ եկած էր ձեր-
բակալելու ողբացեալ Քէլէկեանը, հազիւ դուրս ելած տունէն,
ըսաւ ինձ մեկուսի՝ «Ոստիկանական Բովիսէրը Չեզ տեսնել կ'ուզէ
առանձինն, ուստի հրամանեցք կտավարական պալատը եր-
թանք...»:

Արդարեւ անմեկնելի էր ինձի համար քարեկամական թա-
գուն շեշտով մ'ըսուած այս խօսքերուն գաղտնի նշանակութիւնը:

Բայց մտածելու ժամանակ չկար. ուստի զլիսիկոր հետեւեցայ
ձերուկ ոստիկանին, որ ուղղակի առաջնորդեց ոստիկանական

¹ Պատրիարքարանի Ապահովութեան Յանձնաժողովը:

առաջին բովանդակներն պաշտօնատուներ եւ սպա զգուշաորութեամբ փակեց դուռն ու մեկնեցաւ:

Ոստիկանական այս Բովանդակը, որ միանգամայն Չանկըրի տեղական ամբողջ կառավարութեան ոստիկանական տնօրէնի հանգամանքն ունէր, յայտնեց թէ ինք կրնար զիս փրկել եւ արտրէ ազատել, եթէ գործին պահանջած կարեւորութեան համաձայն զինքն վարձատրէի . . . :

Այս ան բովանդակը էր, որ կաշառքով դիրացուցած էր մեր երկու ընկերներուն Պոլիս փախուստը:

Բայց հնարաւորութիւն չունէի զինքն գոհացնելու, նախ որ մօտս հազի 3 արծաթ մէճիտ ունէի. (հին հաշուով 12 ֆրանք.) մինչդեռ ինք կը սպասէր զոնէ հարիւր հնչուն ոսկի: Արդէն հարիւր ոսկի ստանալով ձերունի Գրիգոր Օհնիկեանէ (Կալաթա-սէրայի դէմի ծանօթ ծխալիւծատր) “հիւանդ է” ըսելով ձգած էր իր տունը եւ որ փրկուեցաւ երկրորդ արտրէն, բայց մեռաւ սպա Չանկըրի մէջ:

Երկրորդ, պէտք չէր որ Չանկըրի մայի, որովհետեւ Գաւթէմունիի ճիւղող կուսակալը Աթըֆ, իրեն մտերիմ՝ որեւէ անձէ մը օր մը ըսելով Չանկըրի մալս, անշուշտ զիս պիտի տարաբախտ Բէլէկեանի բախտին արժանացնէր: Մինչդեռ իր իշխանութեան սահմաններէն հեռանալով, ո՞վ զիտէ թերեւս փրկութեան ճամբայ մը գտնէի, քանի որ վաղուց միակ փրկութիւնս փախուստիս եւ հետքս կորսնցնելու մէջ գտնել ծրագրած էի:

Հետեւապէս պատասխանեցի Բովանդակին թրքական բանաձեւով մը՝ “yasir ve' nur o sirir”, այսինքն ճակատագիրը ինչոր է ան կ'ըլլայ: Թէպէտ ներքնապէս Ղուրանի քարոզած կրաւորական այս բանաձեւին երբեք հաւատացող մը չէի: Ընդհակառակը խորապէս համոզուած էի թէ սաստաւ աստուծոյ, ու միշտ շուրջի անձերուս կը յեղյեղէի, թէ որոտած եւ շտեռտու:

Ապա առաջնորդուեցայ բանտ, ուր գտայ Չանկըրիի բոլոր ծանօթ հայերուն հետ նաեւ Պոլսէն արտրուած տառապանքի մարդրդ ընկերներս:

Հազի բանտ մտած, տեղեկացուցին որ Չանկըրիի հայերուն մեծերէն 8—10 անձեր կառավարչին դիմում ըրած են իսլամա-

նալու, յուսալով այս եղանակով փրկուիլ աքսորէ, որ անխուսափելի մահ ըսել էր անշուշտ: Այս պատճառով ալ այդ խումբը մասնաւոր անկիւն մը հաւաքուած էր. իսկ անոնք որ աքսորը եւ մահը նախապատիւ համարած էին քան կրօնափոխութիւնը, եւ 9/10 բոլոր մասն էր քանտարկեալ ժողովուրդին, շուրջս ըլլորունցան:

Թերեւս գտնուի մէկը, որ ուզէ չքմեղել կրօնափոխութեամբ Տէր-Ջօրի անջրդի անապատներուն մէջ ստոյգ մահէ մը ազատելու միակ յոյսով եղած այս դիմումը:

Սակայն ես աւելի կը գնահատէի եւ չէի կրնար խանդակաթ հիացումս չյայտնել այն ժողովուրդին, որ հաւու ձագի նման թեւերուս տակ կամ շուրջս հաւաքուած էր, գիտնալով հանդերձ, թէ դէպի ստոյգ եւ անխուսափելի մահ կ'երթանք: Կրանիտի նման կանգնած էին սպառնացող վերահաս անաւոր աղէտին առջեւ, արհամարհելով մահն եւ չուզելով կրօնակից ըլլալ ան արիւնկզակ ժողովուրդին, որ հայ ցեղին դարիճն եղած էր զազանային վայրագութեամբ: Շուրջս հաւաքուածներէն ոմանք զաղտագողի կ'ըսէին ինծի. «Հայր սուրբ, գիտենք դէպի մահ կ'երթանք եւ ա՛լ փրկութեան ո՛ր եւ է յոյս չմնաց մեզի համար, սակայն յանուն ազգի՝ աւելի լաւ է որ մահուան այս ճամբան երթանք եւ եղերական մեր վախճանին վերջապէս հասնինք . . . քան այս շներուն հետ մէկտեղ աղօթենք . . . որոնք մեր ազգը ջղակոտոր հանեցին . . . »:

Բայց երեկոյեան դէմ՝ կառավարիչը լուր դրկած էր ասոնց, թէ կուսակալին իրենց իսլամացման խնդրանքը թէպէտ հեռագրով հաղորդած է, բայց մերժման պատասխան եկած է, հետեւապէս «Թող պատրաստուին միւսներուն հետ վաղը ճամբայ ելլելու դէպի Ջօր . . . »:

Բոլորովին ընկճուած եւ ամօթահար իրենց այս ձախորդ դիմումէն, եւ անարգուած «միւսներէն» ասոնք ալ սկսան մեկնելու պատրաստութիւն տեսնել:

Ոստիկան գինւորներու այն ենթասպան, որ յաջորդ օրը աքսորականներու կարաւանը պիտի առաջնորդէր դէպի փոքր Ասիոյ խորերը, գիշերը գալով մեր մօտ կը յայտարարէր, թէ արտօնեալ էինք մեր ծախքով ձիեր վարձելու ճամբուն համար: Չանկրրիցի տեղացի հայերը ամէնքն ալ գրեթէ նիւթական միջոցներ ունենա-

լով ձիեր կը վարձէին, իսկ Պոլսէն մեր արքայական ընկերները արդէն վաղուց սպառած ըլլալով գրեթէ մէկ տարւան արքայի այս շրջանին նիւթական ամէն միջոց, դժբախտաբար զուրկ էին ոչ թէ ձի վարձելու դրամէն, այլ նոյն իսկ հացի դրամ՝ չունէինք, սկսեալ ինծմէ: Իսկ ազգականներէս եկած դրամը տեղական կառավարութիւնը իբր արքայականի հարստութիւն յարքունիս գրաւած էր նոյն օրերուն:

Բարեբախտաբար յուսարատ վիճակիս դարձեալ օգնութեան կը հասնէր պատուական ծերունին, հաճի Փեթրակի Շախեանը, հետեւեալ բառերով. «Հայր սուրբ հոգ մի՛ ըներ, իմ ունեցածս քեզի ալ կը բաւէ. արդէն մեռնելու կ'երթանք, ա՛լ ասկէ վերջ հարստութիւնը ի՞նչ պիտի ընենք, եւ որո՞ւն համար պիտի պահենք...»: Այս ան ծերունին էր, որ մեծագոյն փրկագիրը վճարած էր Իթթիհատի Չանկըրիի պատասխանատու քարտուղարին եւ պատճառ եղած որ մեր գոյութիւնն քարշ տանք մինչեւ այս օրը:

Ես ալ իմ կարգիս կը յուսադրէի տառապանքի Պոլսոյ իմ՝ չքաւոր ընկերներս, խոտանալով նոյն իսկ անձնական փոխառութեամբ հոգալ իրենց ստիպողական ծախքերը մահուան ճամբուն վրայ...:

Միւս կողմէն կը թելադրէի այս պատուական ծերունին մտերմաբար, որ եթէ հնչուն ոսկիի պահեստ ունի տան մէջ պահած, հետն առնէ. թերեւս կարենայինք դրամով գնել սեռ ՎԵՏԻՆՆԵՆՆԵՐՈՒՍԷ մեր կեանքը...:

Տեղական կառավարութիւնը Բօմիսէրին բերնով կը յայտարարէր մեզի թէ «Ով որ ուզէր կրնար իր ընտանիքն ու զաւակները հետն առնել, իսկ եթէ քաղաք ձգէին՝ անոնք պիտի պաշտպանուէին...»:

Ամէնքս ալ յետ խորհրդակցութեան որոշեցինք որ ընտանիքները մնան Չանկըրի՝ զոնէ զանոնք փրկելու համար ամիսներ տեւող ճամբորդութեան մը հիւծեչ տառապանքներէն, եւ հաւանական յարձակումներու ատեն զոնէ իննայուած կ'ըլլար արքայականներու տեսնել մեր սիրելիներուն տանջալից լլկումներն ու շարշարալից մահերն... մեր կրելիք տառապանքը մեզի շատ իսկ էր... ասելիէն որքան հնար էր՝ խուսափել ջանալու էինք: Թէպէտ թուրքերուն խոստումներուն շատ հաւատացող չկար՝ իբր թէ քաղաք ձգուած

հայ ընտանիքներն, կիներն ու աղջիկներն պիտի պաշտպանէին: Անշուշտ գայլին գտին ցոյց տուած խնամքէն տարբեր բան մը չէր կրնար ըլլալ . . . :

Այս պատճառով ալ, տեղացի ամէն հայ որ յաջորդ օրը արտորի ճամբան պիտի բռնէր, կաշառքով ձեռք բերուած թոյլտուութեամբ՝ իրենց կիներն ու զաւակներն բանտ բերել տալով իրենց վերջին պատուէրներն, յանձնարարութիւններն ու կտակներն ըրին, պատրաստելով անոնց մտքերն վաղուան վերջնական բաժանման:

Բանտին մէջ՝ աղտոտութեանց մակաբոյժ անախորժ կենդանիներէ տանջուած անբուն եւ հոգիով ու մտքով լլկուած տառապալից զիշեր մը անցընելէ վերջ, յաջորդ օրը առաւօտուն արդէն կանխաւ քառապատիկ գներով սակարկուած ջորեպաններու 30—35 ի մօտ ձիերը բանտին առջեւ բերուած էին: Արդէն առաջին օրէն սկսած էին մեզ կողոպտել, հնգապատիկ վարձքեր պահանջելով, որուն իսկական վարձքի արժէքին 1/5 բոլորը ջորեպաններուն պիտի երթար, իսկ աւելորդը մեր պահպանութեան յատկացած 10—12 հեծեալ ոստիկան զինուորներու ենթասպային գրպանը:

Սակայն մենք այնպիսի ջղագրգիռ եւ յուզեալ հոգեկան տաժանելի կացութեան մը մէջ կը գալարուէինք, որ աւելիին կամ պակասին վրայ խորհող չկար, այլ մեր ամէնքին սեւեռուն միակ մտածումը սա էր, թէ այս երկրորդ անգամ ԳՈՏԻ ԿՐՈՍՏԻՆԻՔ ԱՂՋԱՄԻ ԲԱՐՉԱՐԱՆԱԼ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՇԱԼԻՑ ՈՒ ԱՐԻՒՆՈՑ ԳՈՂԳՈՒԹԱՆ . . . :

19

- Départ.
De Echangueri à Echorsum

19.

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ

Չ Ա Ն Կ Ը Բ Ի Է Ն - Չ Ո Ր Ո Ւ Մ

Յուրտ ձմեռ էր, քաղաքին մերձակայ ըլլոր սարերն ծածկուած էին ձնան փխրուն խաւերով: Հիւսիսային սառնաշունչ քամի մը անգօր կը դարձնէր ձմեռնային արեւուն կիսաջերմ՝ ճառագայթները: Երբ 1916 Փետրուար 13ի առաւօտուն կանուխ, մեզի հրամայեցին զոյգ զոյգ դուրս գալ Չանկըրիի քանտին երկաթեայ մեծ դուռնէն, եւ սպասել ոստիկանապետին վերջին կարգադրութիւններուն, ճամբայ ելլելու համար դէպի Զօր:

Մարդկային գրիչը անգօր է նկարագրելու այն աղէխարչ տեսարանը, որ դուրսը կը սպասէր մեզ:

Հագիւ քանտէն դուրս եկած, փարախ դարձող ոչխարները մայիւններով դիմաւորող գառնուկներու նման, իրենց հայրերուն վրայ վազեցին քաղաքացի տարագրեալներուն չափահաս ու անչափահաս զաւակներն ողբ ու կոծով: Ասոնց հետեւեցան արտըր զնացողներու ծերունի մայրերն ու կիներն՝ լալահառաչ: Ո՛չ որ մտիկ ընել կ'ուզէր ոստիկաններու եւ ոստիկան գինւորներու սաստիչ արգելքները:

Ամէն մարդու համար այլեւս գաղտնիք մը չէր, որ Տէր-Զօր արտըրուիլ՝ դէպի անխուսափելի մահ երթալ ըսել էր: Եթէ նոյն իսկ արիւնսածարաւ խուժանէ մը չջարդուէինք, եւ ամիսներ տեւող հիւժիչ ճամբորդութենէն ողջամբ Զօրի անապատներն մեզմէ հասնող իսկ ըլլար, դարձեալ հոն տօթակէզ ու անջրդի աւազի դաշտերուն մէջ պիտի մեռնէինք կմախացած ու սպառած . . . :

Ուստի Չանկըրիցի հայ ընտանիքներն կ'աճապարէին հուսկ վերջին հրածեշտը առնել իրենց տարագրուող հոգեհատորներէն: Ժերունի մայրեր պարանոցին պլլուած իրենց աքսոր գնացող երիտասարդ զաւակներուն, արհամարհելով ամէն վտանգ՝ թուրքերէն լեզուով — որովհետեւ Չանկըրիցի հայերը թրքախօս են — լալազին կ'աղաղակէին ու կ'ըսէին՝ «Մենք ցաւով ծնանք ու արցունքով զաւակ մեծցուցինք որ ձեզ ջղակոտոր հանեն . . . վա՛խ ետվրում՝ վա՛խ . . . աւ ի՛նչ սեւ օրերու հասանք . . . ա՛խ երանի թէ ձեզ ծնած չըլլայինք . . . »:

Այնպիսի կսկծեցուցիչ վայնասուններով եւ ողբ ու կոծով այն կարգի հառաչալից խօսքեր կը քացագանչէին, որ երկնքի խուլ կամարներն իբր թէ վար առնել կ'ուզէին . . . :

Թշուա՛ն հայ մայրեր, արդեօք բոլոր ազգերուն մէջ կա՞յ ձեզմէ աւելի տառապած եւ զաւկին կսկիծը սրտին մէջ արիւնտուած մայրեր . . . :

Իսկ երիտասարդ կիներ ու պարկեշտասուն հարսներ, մէկ կողմ՝ թողած համեստութեան ամէն տոհմիկ օրէնք ու կանոն, գիրկընդխառնուած իրենց դէպի մահ գնացող երիտասարդ ամուսիններուն, աղիողորմ ճիչերով ու յորդահոս արցունքով կ'աղաղակէին ու կ'ըսէին՝ «մեզ թշնամիներուն թողած ո՛ր կ'երթար դուք . . . »:

Հապա դժբախտ պատանիներ եւ բիրիցս եղերաքախտ չափահաս ու անչափահաս հայ աղջիկներ ու անգիտակից փոքր անմեղ երախաներ, ընդհանուր ողբ ու կոծէն՝ բնազդաբար զգալով թէ ահաւոր աղէտի մը առջեւ կը գտնուին, փարած իրենց հայրերուն ոտքերուն ու փէշերուն «հայրիկ մեզ ձգած ո՛ր կ'երթաս . . . ես ալ հետդ կու գամ . . . ինձի ալ հետդ տար . . . » կողկողազին ըսած ատեննին ապառաժները իսկ կը պայթեցնէին . . . :

Սպիտակահեր ու կորաքամակ հայ մամիկներ ու մայրեր վազելով ապա մօտս, ձեռքերս արցունքոտ համբոյրներով ողողելով կ'աղաչէին ու կ'ըսէին՝ «նախ Աստուծոյ եւ ապա քեզ կը յանձնենք մեր այրերն ու զաւակներն. դուն տէր եղ իր անոնց . . . ալ տէր ու պաշտպան չմնաց անոնց. վերը Աստուած վարը դուն . . . »:

Ո՛հ անտանելի էր տառապանքս, միակ ողջ մնացած հովիւն

էի գաւառի մէջ ցան ու ցրիւ եղած ու վտարանդի հօտի մը: Ահա-
ւոր վայրկեան, երբ գայլերէն յօշոտուած անպարտ ազգի մը վերջին
բեկորներուն պիտի ուղեկցէի իրենց փշալից վերելքին՝ դէպի ահա-
ւոր Գողգոթան հայութեան . . . :

Բայց ո՞ր եւ ալ՝ արտարական էի ու թափառական, ի՞նչ կրնայի
ընել . . . եթէ ոչ, միայն ականատես կենդանի վկան ըլլալ ցեղիս
չարչարալից նահատակութեան, եւ եթէ Տէրամբ ողջ մնալ նսար
ըլլար, վկայախօսն ըլլալ աս մեծ եղեռնին՝ առաջի ապագայ բոլոր
հայ սերունդներուն . . . :

Գոնէ կարելի ըլլար մխիթարութեան խօսք մ՝ ըսել անպատ-
մելի սուգով շողապատուած եւ շուրջս խոնոտած հայ մայրերուն
եւ հայ կիներուն. բայց բանք գիս ո՞վ պիտի մխիթարէր իմ անխօս
վշտիս ու կսկիծիս մէջ, երբ արդէն կանգնած էի անխուսափելի
մահուան սեմին առջեւ:

Ի տես աս յաւիտենական բաժանման առթած համատարած
սուգին եւ աշխարումին, հոն վերը կառավարական շէնքին պատու-
հաններուն առջեւ դիզուած բազմազլուի թուրք պաշտօնեաներն,
դիւային ժպիտ ի շուրթն ներոնեան խրախճանութեամբ կ'ըմբռնե-
նէին հայուն աս քստմնեցուցիչ սուգն ու վիշտն, եւ կային որ
քրքջալիր ծիծաղով ու «բահ քահով» կը հեզնէին անողորմաբար
մեր անպատու՝ տառապանքը . . . :

Իսկ վարը մեզ ամէնքս շրջապատած էր տեղացի թուրք երկսնո
խաժամուժ ամբոխ մը, ներքին հրէշային գոհունակութեամբ մը
ականատես ըլլալու համար մահուան գնացողներուս եւ հրաժեշտի
եկող հայ ընտանիքներու աղէխորով աս յուզիչ տեսարանին, կ'ըսէին
բարձրաձայն իրարու՝ մեզ լսելի ընել տալու ակներեւ ջանքով մը
«Պետութեան եւ ազգին թշնամիներուն վախճանը հարկաւ աս պիտի
ըլլար . . . » — Տէօվլէթ, միլլէթ տիւշմանլարըն սօնը հէլպէթ պու
օլանադըտը . . . : — Իսկ ոմանք ալ բացայայտօրէն կը գովէին
իթթիհատական կուսակցութիւնը՝ իմա կառավարութիւնը, որ քա-
ջութիւնը ունեցաւ վճռական մէկ հարուածով թուրք Պետութիւնն
ու ազգն ազատելու «*صاعقه*»:

Եղան շատ թուրքեր, որոնք շամչցան իրենց հին առարկելի
դրամական պահանջներն, գալով ուզելու արտը գնացող տեղացի

հայերէն: Բողոքովին անտարբեր ու անկարեկից ատոնց աղաչանքին ու պաղատանքին, թէ հեռու անապատներ պիտի երթան եւ պէտք պիտի ունենան շատ դրամի: Չպակսեցան եւ թշուառական թուրքեր եւս, որ կանխաւ իրենց վիճելի եղած եւ ապա իրաւախօնութեամբ կարգադրուած կասկածելի կամ անիրաւ պահանջները՝ քացատիկ այս առիթէն օգտուելով եկան եւ պահանջեցին եւ մինչեւ որ շատացան շթողուցին թշուառներուն օձիրը:

Աս թուրքերը անոնք էին, որ տարիներով գործի իբր ընկեր կամ տուր եւ առի մէջ միշտ երկար տարիներով իրենց հայ քարեկամները շահագործած, ու անոնց քրտինքի արդար վաստակով հարստութիւն դիզած էին: Այժմ՝ մէկ օրուան մէջ երախտամոռաց թշնամիներ դարձած էին իրենց վաղեմի հայ քարեկամներուն:

Բայց երբ արտուր մեկնող հայերը սկսան ըլլը աղաչանքով իրենց օրինաւոր մուրհակով պահանջները խնդրել, այն ատեն ոչ մէկ թուրք խղճահարութիւնն ունեցաւ վճարելու իր պարտքը, առարկելով թէ կառավարութիւնը արգելած է, եւ իրենք պիտի վճարեն արտուր մեկնող հայերուն ունեցած պարտքերը միայն կազմուելիք թողեալ գոյքերու “պետական յանձնաժողովներուն...”: Յանուն վաղեմի քարեկամութեանց, ապարդիւն անցան տարազրութեան գնացողներու ամէն աղաչանքները, որ ըրին իրենց թուրք պարտապաններուն:

Մեր հսկողութեան յստկացած 10—12 հեծեալ ոստիկան զինուորներուն եւ թուրք ենթասպային ուղեկցութեամբ մեր կարաւանը շարժեցաւ առաջ. ոմանք ձիաւոր, ոմանք իշաւոր եւ ոմանք եւս ոտաւոր 45—50 հոգինոց մեր մահուան կարաւանը մեկնեցաւ դէպի Տէր-Զօր, իր ետեւ ձգելով ողբ ու կոծ, վայնասուն, սուգ ու արցունք եւ յախտեննական անէծք:

Ալ աւելի մեծ եղաւ մեր երկիւղն ու տազնապն, երբ փոխանակ մեզ առաջնորդելու 24 ժամ միայն հեռու գտնուող Լնկիրիի կայարանը, եւ երկաթուղիով 5—6 օրէն տանելու մեզ Գոնիայի ճամբով դէպի Հալէպ, յանկարծ կարաւանին ուղեցոյց եղող ոստիկան զինուորը բռնեց դէպի Իսկիլիպի վրայով Չորում տանող ամայի եւ լեռնային ճամբան:

Երբ քաղաքին վերջին բանջարանոցներն կ'անցնէինք, մեր

ճամբուն վրայ տեսանք պառաւ թրքունի մը, ցնցոտիներով, խոխի մագերով ու կորաքամակ: Աս արձանացած մեր մահուան ճամբուն վրայ, ձեռքերն մերթ երկինք բարձրացրնելով եւ մերթ ծունկերուն զարնելով կը պոռար՝ իրեն նրաւիրելով ամէնքիս ուշադրութիւնը եւ կ'ըսէր՝ «Գահր օլտունլար, իտէն պուլուր տիւն-եսար տըր, մահում ահալի էօլտիւրմէյէ կէօթիւրիտըլար. կէլէն տուճման տէ եարըն պիզի պէօյլէ իտէնէք... էյ եսփան-լարատա զալմագ իշալլահ... էվլատլարըմ՝ Ալլահ սիզին իլէ պէրասպէր օլտուն...»: — Անիծեալ ըլլան, ընողաց զտնողաց աշխարհ է. անմեղ ժողովուրդը սպաննելու կը տանին. եկող թշնամին ալ վաղը մեզի այսպէս պիտի ընէ... է՛ն ընողներուն ալ նարկաւ չի մար... զաւակներս Աստուած ձեզի հետ ըլլայ: —

Ահա միակ սիրտցաւ թուրք կինը, որ մարգարէական ոգով լիաշուրթն անէծք կը կարդար Իթիհիսատի կառավարութեան գլխուն...: Արդարեւ խորին տպաւորութիւն ըրաւ մեր ամէնքին վրայ թուրք եօթանասուննոց կմախացած պառաւին նշանակալից այս խօսքերը: Իսկ ոստիկան գինուրները հեգնեցին խեղճ պառաւը ըսելով՝ ցնդած է!!!:

Անապատի ուխտաւորներու կարաւանը ծանր ծանր կը յառաջանար, եւ երկու ժամ վերջ արդէն բարձրացած էինք ձիւնապատ լեռներ, ուր ձմեռնային մրրկաշունչ ցուրտ քամին, մանաւանդ իրիկնամուտին, սկսաւ ստոնցնել մեր մատներն ու ականջները:

Մեր կարաւանին ընկերացող 10—15 ոտաւոր ընկերները չկրնալով դիւրաւ քալել ցորեկը արեւու ճառագայթներէն փխրուն դարձած ձիւնի վրայէն՝ շատ դանդաղ կը յառաջանայինք, հակառակ ոստիկան գինուրներու վրդովիչ աճապարանքին:

Կէս օրուան կարճ դադարէ մը վերջ, ութ ժամուան ճամբորդութիւնէ մը յետոյ՝ մթնշաղով հասանք վերջապէս թուրք գիւղ մը, ու վերահսկիչ ենթասպային կարգադրութեամբ, իջեւանեցանք առ ի չգոյ է յարմարագոյն շէնքի մը՝ գիւղին խլամ՝ աղօթատեղին: Որուն բոլոր ապակիներն սակայն ջարդուփշուր եղած էին, եւ զիջերուան կծող ցուրտն ալ աւելի կը տանջէր մեր ճամբորդութեան դեռ անվարժ ընդարմացած անդամները:

Առաւօտեան անմոռանալի մեր յուզումներն եւ օրուան յոգ-

նեցուցիչ ճամբորդութիւնն մեր մէջ այլեւս սիրտ ու հոգի չէին ձգած. ուստի յոգնաբեկ մեր մարմիններն երկարելով աղտոտ եւ ոչլոտ մէկ քանի փսիաթներուն վրայ՝ կծկտեցանք կէս քուն կէս արթուն մինչեւ լոյս, սպասելով վաղայաջորդ օրուան անակնկալներուն:

Մարմնով, հոգիով եւ մտքով տանջուած, դժնդակ գիշեր մը անցրնելէ վերջ, առաւօտուն շտապունտղ արշալոյսին հետ կրկին ճամբայ ինկանք ահ ու դողով:

Մեր մէջ եղած զաղտնի խորհրդակցութեան մը համաձայն, 30 հնչուն ոսկի կաշառք տալով՝ համոզեցինք մեր վերահսկիչ ենթասպան, որպէսզի Սունկուրլուի ճամբով մեզ շտաջնորդէ դէպի Չորում: Որովհետեւ Սունկուրլուի թուրքերը՝ իրենց բնակակից երկսեռ հայերը այնպիսի խուժուժ մահերով սպաննած էին, որ մտածելն իսկ մեզի սոսկում կ'առթէր: Ուստի որչափ հնար էր մոլար արահետներով եւ քերելով Ալիս գետը (Գրգըրմաք) սկսանք դանդաղ յառաջանալ դէպի Ալիսի նորաչէն հսկայ կամուրջը, որ հազիւ միայն մէկ քանի ժամ հեռու է Իսկիլիպէն:

Երբ ժամեր քալելէ վերջ հասանք Ալիս գետի ափին, տեսանք որ հակառակ ձմրան եղանակին արդէն գետը յորդած էր, ու խուլ մոնչիւնով մը, յորձանքներով եւ հոսանքներով թաւալզոյր առաջ կ'երթար, իր հետ տանելով քաղմամբայ հսկայ ծառերու մեծազանգուած կոճղներ, արմատներ, ճիւղեր եւ յաճախ արմատախիլ եղած ամբողջ ծառեր:

Թէպէտ ջուրը տղմուտ էր եւ յոյժ պղտոր, բայց այլեւս պէտք էր ընտելանայինք կենդանիներու վարած կեանքին, եւ հարկ էր որ մոռնայինք մեր հին մարդավայել սովորոյթներն ու ապրելակերպերը ու խմէինք:

Մեր արտրի ճամբուն երկրորդ օրն իսկ, մեր տուած կաշառքին շնորհիւ արդէն քարեկամացած էինք մեր վերահսկող թուրք երիտասարդ ենթասպային հետ, որով յաջողեցանք կարդալ ենթասպային տրուած մեր պաշտօնագիրը: Որ ուղղեալ էր Թէպէտ Հալէպի կուսակալին, սակայն բաց պահարանով տրուած էր, որ մեր անցած ճամբաներու տեղական կառավարական պաշտօնեաներն կարենան իրագեկ ըլլալ մեր պաշտօնագրին բովանդակութեանը, եւ ըստ այնմ՝ ընթացք բռնեն . . . :

Մեր պաշտօնագիրը նետելեալ իմաստը ունէր. «ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԺՈՑ ՆԱՍԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ . . . ԹՈՒԱԿԻՐ ԵՒ . . . ԹՈՒԱՀԱՄԱՐ ՊԵՏՏՕՆԱԿՐԻՆ ՀԱՄԱԶԱՆՆ, ՉԱՆԿԸՐԻՒ ԱՅՍ 48 ՀԱՅՅԵՐԸ, ԸՆԴ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՊԵՏՏՊԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԿԸ ՏԱՐԱԿՐՈՒՄ ՀԱԼՊԻ ՃԱՄԲՈՎ ԿԸՊԻ ԶՕՐ: ՈՂՋԱՄԲ ԿԵՍԱՐԻՍ ԺԱՄԱՆԵՆՆԻՆ ՊԵՏՏ Ե ՀԵՌԱԿՐՈՎ ՀԱՂՐԳՈՒԹ ԹԷ՛ ՉԱՆԿԸՐԻՒ ԿԵՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԷ՛ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԺՈՑ ՆԱՍԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ»:
«Տախելիյէ Նեգարեթիը մեկլիկսիմիմ . . . Թարիխի վե . . . Կօմքօրու Էմիր մոնախ. Չանկըրի Էյոմեհի Ճոհմասթը օրուայ 48 ֆերտ, մոնախագու թահթընուա Հայկայ Թարիքի իյէ Տեր-Զօրու սեվգը, վե սեղսմեթեմ Չայսերիյէ արտեմիլերիմտե, պս թեղեկրաֆ կերեք մերքեզ հեօքիւմեթիմե, վե կերեք Տախելիյէ Նեգարեթիմե իշարը»:

Այս պաշտօնագիրը Չանկըրի կառավարիչը կը գրէր Հալէպի կուսակալին՝ հրամանով Գասթէմունիի կուսակալ Աթըֆի:

Ննթասպան գիս կը քաջալերէր յայտնելով՝ թէ մեր թուղթը շատ լաւ գրուած է, եւ վախնալու կամ սպաննուելու մտահոգութիւն պէտք չէր որ ունենայինք:

Կ'աւելցնէր միանգամայն որ ինք իր պաշտօնին ըերմամբ շատ այս կարգի «յանձնարարականներ», կարդացած էր, քայց անոնց մէջ կը պակսէին «ընդ հսկողութեամբ եւ պաշտպանութեամբ», քտերը, ինչպէս նաեւ «ողջամբ Կեսարիա ժամաննելուն նեղագրելու», յանձնարարութիւնը:

Առժամապէս մխիթարուելով աս շոր քաջալերութեամբ, զի ամէն պարագայի տակ ԹՈՒՐԷ ՊԵՏՏՕՆԱԿՐՈՂԹ ՄԸՆ ԷՐ ՎԵՐՃԱՊԷՍ, փութացինք հաղորդել կարաւանի մեր ընկերներուն, փոքր ինչ թեթեւցնելու համար ՄԱՀՈՒՄ ՄՂՉԱՄԱՅԸ, որ կը լլկէր ամէն վայրկեան մեր միտքն ու հոգին, եւ կարելի չէր ըլլար վտարել մեզմէ, հակառակ ամէն յուսադրիչ յայտարարութիւններու:

Նրկորոզ օրը արշալոյսին նետ ճամբայ ելանք: Բայց դժբախտաբար մեր գնացած ճամբան աւելի արահետ մըն էր, ուրկէ միայն ձիով ննար էր ճամբորդել: Որովհետեւ ձիւնը տեղ տեղ գաղջ արելին ներքեւ, եթէ ոչ հալած, գոնէ փխրուն դարձած էր. այս պատճառով մեծ դժուարութիւն կը պատճառէր թէ՛ ձիաւոր եւ թէ՛ ոտաւոր գնացողներուն: Սակայն տրտնջելու ժամանակ չկար. հարկ էր որ առաջ քալէինք մինչեւ ի խոր գերեզման:

Ուտքով գնացողներէն ոմանց ներքանը արդէն ուռած էր, չկրր-
նալով տոկալ օրական 6—8 ժամ քալելուն, մանաւանդ դեռ ան-
վարժ էին, ուստի հարկ եղաւ, որ ձիաւորներս փոխ տանք մեր
ձիերը ասոնց եւ մասամբ թեթեւցնենք բռնադատեալ քալողներու
տաժանքը:

Ութ ժամուան դժուարին ճամբորդութենէ մը յետոյ արեւա-
մուտին հետ իջեւանեցանք “գրգըլպաշներու,” գիւղ մը: Ասոնք
ըլլալով քրիստոնէական ինչ ինչ հին սովորոյթներով իսլամ աղան-
դաւորներ, միշտ հակառակ եղած են թուրքերուն, եւ փոխադար-
ձաբար. եւ յաճախ նեղ օրերու մէջ զաղտնապէս պաշտպանած են
հալածուած հայերը:

Ուստի մեծ կարեկցութեամբ ընդունեցին մեզ, եւ չուզեցին
արժէքը առնել իրենցմէ մեր գնած մածունին եւ հակիթին: Մինչ-
դեռ յետ այնու բոլոր թուրք մեր իջեւանած գիւղերուն մէջ չա-
րաչար կողոպտեցին մեզ, առանց զթալու մեր հալածական ու
վտարանդի վիճակին:

Մեզ ընկերացող Չանկըրիցիներէն մէկ քանին վաղեմի բարե-
կամներ ունենալով աս “գրգըլպաշներուն,” մէջ, աս վերջինները՝ ու-
տիկան գինւորներէն զաղտնի կանչելով իրենց արքայական հայ
բարեկամներն, կարեկցելով մեր վրայ լացած էին դառնապէս,
խորհուրդ տալով որ փախչին . . . :

Յաջորդ օրը լուսնշաղին հետ կարաւանը ճամբայ ելաւ, որով-
հետեւ շատ ճամբայ ունէինք քալելու՝ հասնիլ կարենալու համար
Ալիս գետի կամուրջը:

Երբ մէկ քանի ժամ վերջ մտանք Ալիս գետի հովիտը, արդէն
կլիման զաղջացաւ, եւ մեր ետեւ այլեւս թողուցինք ընդմիշտ ձի-
նապատ լեռները: Իսկ մեր հանդիպակած հեռաւոր հորիզոնին վրայ
տեսանք Կեսարիոյ համբաւաւոր Արգէնուր կամ ըստ թրքական
ասութեան “Էրճիսար,” իր 4000 մեղր բարձր ամպածրար ձի-
նապասակ կատարովը:

Սունկուրլույի ճամբէն դիտումսաւոր կերպով խոտորելնուս
համար, միոյրեցանք կողմնակի արահետներու մէջ, եւ 11 ժա-
մուան տաժանելի ուղեւորութենէ մը յետոյ, հասանք վերջապէս
ձմեռնային թանձր գիշերային խաւարով մը Ալիս գետի Գոյուն-

պապա կոչուած քարաշէն նոյակապ կամուրջը, որուն հակայ կո-
փածոյ կամարներուն ներքեւէն մեծադորդ շառաշով դուրս կը
պոռթկար գետը՝ յորձանք տալով կաւագոյն ալիքներով դէպի
Սեւ ծով:

Աս կամուրջին Իսկիլիպի կողմը արեւելեան սրճարան —
իջեւան մը կար միայն մէկ սրահով, ուր առաջնորդուեցանք զի-
շերելու:

Սակայն որսի եւ արիւնի հոտ առած մարդ-զագաններ, զի-
նուած աղեղնածեւ պարսկական հին թուրքերով, դաշոյններով եւ
այլ զէնքերով, ուսընդանուծ լեցուն փամփուշտակալներով, մեզմէ
առաջ եկած եւ տեղ գրաւած էին արդէն սրճարանին մէջ: Ասոնք
աւազակներու յատուկ խուզարկու ակնարկներով սկսան մի առ
մի քննել մեզ ոտից գզլուի:

Աւելորդ է ըսել, թէ ամէնքս ալ սարսափեցանք ի տես այս
զինավառ աւազակներուն, որոնց արեւակէզ դէմքերն եւ վայրագ
ակնարկներն շատ քան կը պատմէին մեզի, անոնց արիւնածա-
րաւ անցեալ շահատակութեանց մասին, եւ մանաւանդ վերջին
մեծ եղեռնի օրերուն . . . :

Բայց ըննադատեալ էինք զառներս նստելու զայլերուն մօտ,
միշտ ահաբեկ եւ ամէն վայրկեան սպասելով անոնց սուսերա-
մերկ յարձակման: Թէպէտ մեզի հսկող ոստիկան զինուորներն եւ
մանաւանդ ենթասպան կը քաջալերէին մեզ որ չփախնանք . . . :

Աւելորդ է մասնաւորաբար հոս շեշտել, թէ ոչ ոք մեզմէ զի-
շերը քնանալ կրցաւ: Մէկ կողմէն աւազակներուն սարսափեցուցիչ
տեսքը, միւս կողմէն Ալիսի ծովածաւալ յորդումը՝ մանաւանդ
մեզմէ տկար հոգիներ ունեցողներուն վրայ այնքան խոր ազդած
էր, որ 8—10 հոգի Չանկըրիի ժողովրդին մեծերէն որոշած էին
անձնասպան ըլլալ, Ալիս գետի առ այս ընծայած քացառիկ պա-
տեհութիւնը չուզելով ձեռքէ հանել: Իրաւամբ կը խորհէին, թէ ան-
հնար էր մեր կարաւանին ամիսներ այսպէս ճամբորդելով ողջ
հասնիլ Տէր-էլ-Ջօր. որով մահը անխուսափելի էր մեզի համար
այլեւս: Ուստի ինչո՞ւ չօգտուիլ Ալիսէն՝ երբ հայրենի այս գետը
իր խոր յորձանքներուն եւ ալիքներուն մէջ կը խոստանար քաղ-
դատաբար աւելի նուազ շարշարալից մահ մը . . . :

Կէս գիշերը անցած էր արդէն, երբ իրենցմէ մէկը, որ քաջութիւն չէր զգացած վերջին պահուն գործադրելու աս վատնոգի ծրագիրը, փութաց իմացնել ինծի, որ անապարեմ քանի դեռ ուշ չէ՝ առջեւ ատնեմ՝ աս աղէտին: Քնականաբար անմիջապէս փութացի դուրս վազել սրճարանէն, երբ մեր ընկերներն արդէն գտայ վերջին պատրաստութեանց մէջ՝ իջեւանի գետափին կողմը գտնուող պարսպին մօտ: Ատնցմէ ոմանք՝ արդէն իրենց վերջին կամքը թղթի կտորներու վրայ գրած պատրաստած էին, որպէս զի ողջ մնացող ընկերներ եթէ ըլլան ու մասն յանձնեն իրենց ընտանիքներուն . . . :

Մինչդեռ ես համոզվեք խօսքերով եւ յուսադրիչ օրինակներով կը ջանայի համոզել զիրենք, ետ կեցնելու համար իրենց մահաբեր ճտադրութենէն, ընդհակառակը իրենք եւս կը ջանային զիս տարհամոզել, խնդրելով որ արգելք չըլլամ իրենց, եւ ներկայացած այս քաջատիկ առիթը փակցնել չտամ . . . , եւ բոլոր կարաւանը միասին նետափնք գետը ու ազատինք միանգամ՝ ընդմիշտ չարչարալից նահատակութենէ մը:

Կրօնքի սաստիչ օրինակներուն եւ յորդորներուն տեսնելով որ այնքան կարեւորութիւն ընծայող չկայ, կը ջանայի սպացուցանել խոհեմութեամբ մահը մեզմէ հեռացնելու զճարտար, կարելիութիւն մը, եւ կը յորդորէի ամէն յոյս դեռ չկորսնցնել ու աւելի լաւատես ըլլալ:

Մեր ամենահամոզվեք փաստերէն մէկը աս եղաւ՝ որ իւրաքանչիւր հայու ամենասրբազան ազգասիրութիւնը կամ հայրենասիրութիւնը պիտի ըլլար կարելիին հետ անկարելին ընել, ողջ մնալու եւ տեսնելու համար հայ ազգի հրաշալի վերածնունդն ու յարութիւնը և ողջունել կարենալու համար նորածագ հայ ազատութիւնը . . . :

Հակառակ իրենց ամէն պնդումներուն մերթ սաստելով, եւ մերթ աղաչելով սերի կրկին ամէնքն իջեւան-սրճարանը, եւ հսկեցի մինչեւ առաստ, որպէս զի մի գուցէ մտքի խօլ նոպայի մը մէջ, յանկարծ կրկին հորձեն գործադրել իրենց եղբրական նպատակը:

Յաջորդ առաւօտ արշալոյսին հետ մեր՝ ծիաւորներու, իշաւորներու եւ ոտաւորներու դժբախտ կարաւանը սկսաւ քար-

ճրանալ կրկին սպալեր սարեր, մեր ետեւ թողլով առ յաւէտ Ալիսի տղմուտ ալիքներն ու մեզի միշտ սարսուտ ազդող աղ իջեանը եւ Գոյուն-պապա յորջորջուած մահաբոյր հսկայ եւ քարծրադէտ կամուրջը՝ իր խորհրդաւոր մենութեանը մէջ:

Գարձեալ մեր նամքան սկսաւ տաժանելի դառնալ, որովհետեւ միշտ դէպի վեր կը քարճրանայինք ծինապատ լեռներ: Ուր ցրտաշունչ քամին կը մտրակէր մեր դուրսը անպաշտպան մնացած մարմնոյն մասերը: Շուրջ եօթն ժամուան դժուարակիր ուղեւորութենէ մը վերջ հասանք քարճր բլուրներէ շրջապատեալ քարաշէն առանձնացած իջեան մը, որ սակայն իջեան ըլլալէ աւելի աւազակներու իսկական որջ մըն էր:

Միակ սրահէ մը (դովուշ) բաղկացած սրնարան — իջեանին (խան) մէջ՝ իբր թէ պատահաբար մեզի հետ պիտի գիշերէին քսանէ աւելի զինավառ թուրք աւազակներ, որոնք եկած էին մեր դիակները փոխել վերջ տիրանալու մեր «անբաւ» հաստութեան:

Գարձեալ անհնար եղաւ ամբողջ գիշերը քնանալ. որովհետեւ կը տեսնէինք որ շարունակ զաղտնի խորհրդակցութեան եւ փրստուքի մէջ էին, թէ ինչպէս կրնային մեզ 48 զոհերս ի մի հարուած խողխողել: Սակայն շնորհիւ մեր վերահսկիչ ենթասպային կանխաւ վարձատրուած աշալրջութեան եւ արթուն պահակութեան, չկրցան իրենց ոճրապարտ ծրագիրներն գործադրութեան դնել:

Հազիւ արշալոյսը ծագած, սա անգամ՝ մեր խնդրանօք անպարեցինք նամքայ ելլել՝ կարենալ հասնելու համար կղզիացած քարերախտաբար հանդարտ թուրք գիւղ մը, ուր՝ ըստվկայութեան մեր պաշտպան ենթասպային, ապահով գիշեր մը կը յուսայինք անցընել եւ ուտելիք եւս գտնել:

Ստուգիւ համաձայն իր խոստման՝ ենթասպան մեզ արեւամուտին հետ հասցուց թուրք փոքրիկ գիւղ մը: Ինչ կրցանք չորս անքուն գիշերներէ յետոյ վերջապէս փոքր ինչ քնանալ եւ սնունդ առնել: Մինչդեռ օրերը կ'անցնէին, սակայն մեր մտքերը ու հոգիները վերահաս մահուան մղձաւանջով տանջուած, պատենութիւն չունէինք երբեք խորհելու կերակուրի մասին. սլ թէ ի՞նչ զգուշա-

կան միջոցներ ձեռք առնենք, որ գոհ շերթանք երկոտանի յօշոտող
գայլերուն:

Մեր ճամբորդութեան հինգերորդ օրը ողբացեալ Նրուանդ
Չափուշեան, որ իբր վերակազմեալ հնչակեան գործիչ, հին պետ եւ
բազմամեայ ուսուցիչ, հակառակ թուրք մեծամեծ բարեկամներ ու
աշակերտներ ունենալուն կ'անդամակցէր, անշուշտ ահամայ, մեր
մահուան կարաւանին, հիւանդանալով այլեւս անկարող եղաւ քա-
լելու. ուստի վարձելով զիւղացիներէ էջ մը, զինք հետ առի միշտ
նիւթապէս օգնելով ամբողջ ճամբու ընթացքին ուրիշներէ կնքած
անձնական փոխառութեան գումարներով:

Այսպէս հինգերորդ օրը կէս օրէն քիչ վերջ, քաղդատաբար
աւելի նուազ տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, հասանք
Չորում կառավարչանիստ քաղաքը, շինուած դաշտի մը մէջ եւ
չրջապատուած բաւական ընդարձակ պարտէզներով եւ բանջարա-
նոցներով:

Հինգ օր շարունակ անմարդաբնակ լեռնային ճամբաներու
մէջ մեր դեգերումով իսկապէս վայրենացած էինք: Նրբ բախտն
ունեցանք կրկին մտնելու քաղաքակրթութեան հետքեր յիշեցնող
քաղաք մը, մեծապէս ուրախացանք, բայց դժբախտաբար քանի
մը բոպէ միայն տեսց մեր մխիթարութիւնը:

ՉՈՐՈՒՄԷՆ — ԵՈՉԿԱՏ

Մեզ դիմաւորող բազմաթիւ ուստիկաններու կողմէ առաջ-նորդութեանք քաղաքին արեւմտեան ծայրը կէս ասերակ իջեւան մը, որուն զետնայարկի մէկ փոքր սենեակին մէջ, ուր հազիւ 15—20 անձ կրնար նստիլ, մեր ամբողջ կարաւանին 48 հոգին խոտի դէզերու պէս լեցուցին ներս: Մեզ շարչարելու աս չափովը եւս չգոհանալով, ուստիկան զինուորներու խստասիրտ հարիւրապետ մը զալով, նիգով դուռը մեր վրայ փակեց ու դրան առջեւ ուստիկան զինուոր մը սուինամերկ հրացանով պահակ կեցնելով, հրամայեց զինուորին մեզ լսելի ձայնով ըսելով՝ «Զըլլայ որ ձգես, որպէս զի սա շներուն ո՛ր եւ է մէկը հաց կամ ջուր բերէ. թող մէկ մը անօթի ու ծարաւ մսան, որ հասկնան թէ ապստամբիլ ինչ ըսել է . . . »:

Ասով ալ յոյսերնիս կտրեցինք հաց ու ջուր գտնելէ, որուն ստիպողաբար պէտք ունէինք: Զի լեռնային մեր հնգօրեայ ճամբորդութեան մէջ սպառած էինք Զանկրրիէն առած մեր պաշարներն, իսկ թուրք զիւղերու մէջ ալ շատ քիչ բան կրցած էինք ձեռք բերել: Որովհետեւ զիւղացիները մեծ մասամբ ռազմաճակատ տարուած ըլլալով, զիւղերը աշխատող բազուկներ չէին մնացած, եւ զիւղացի ընտանիքներն ալ իրենք անօթի էին ու չունէին որ մեզի տային:

Համարեա՛ իրարու վրայ նստած, ոչ պառկիլ հնար էր եւ ոչ սնունդ ստանալ. մինչ ճամբու խոնջանքը եւ մեր անօթութիւնը մեզ կը ստիպէր խորհիլ թէ մահը հազար անգամ՝ նախամեծար էր աս կերպ սպրեւելէ, քան մեր կեանքը այսպէս քարշ տալը: Իսկ

անոնք՝ որոնց անծնասպանութեան արգելք եղած էի, այժմ՝ աս տառապանքէն սրտնեղած, կ'ըսէին ինձի, թէ ինչո՞ւ արգելք եղած էի իրենց վճռական ու փրկարար ձեռնարկին . . . եւ մի՞թէ գետին մէջ ջրասոյգ ըլլալը ասանկ չարչարալից աքտրէն նախամեծար չէ՞ր. եւ ինչո՞ւ այս տառապանքի կեանքը տանինք, քանի որ վերջը դարձեալ անպայման մահ է, եւ սոսկալի խուժողութ մահ . . . :

Սոյն իսկ արգիլուեցաւ մեզ բնական կարիքներու համար եւս դուրս գալ: Բայց ապա սակարկութեան մտնելով, շՅՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԵՐԻ յոյժ ստիպողական պէտքերու համար իւրաքանչիւր անձի համար հինգ արծաթ դահեկան սակ որոշուեցաւ . . . :

Տաժանելի եւ անբուն գիշեր մը անցնելէ վերջ զարշահոտ այդ մթնոլորտին մէջ, յաջորդ առտուն ջանացինք ամէն գնով ողորքել խստասիրտ հարիւրապետը եւ կաշառքով ըստ կարելոյն դիւրութիւններ ձեռք բերել: Սակայն դժբախտաբար մենք քանի իր բարեացակամութիւնը ձեռք բերել կարենալու համար ննարամիտ միջոցներ խորհեցանք, նա ընդհակառակը ա՛լ աւելի խստացաւ, եւ պաշտօնսպէս յայտարարեց մեզ ամէնքիս, թէ Չանկըրիէն մեր ձիերը մինչեւ Չորում՝ վարձուած ըլլալով, ձիերը ետ ճամբուած են. հետեւապէս պատրաստուինք ամէնքս ալ հետիոտն երթալու Եոզկատ: Մեր սուգը ընդհանուր եւ անպատմելի եղաւ ի լուր աս նոր խստութեան: Որովհետեւ քիչ շատ գորգ, կապերտ, թեթեւ անկողիներ եւ այլ աս կարգի անհրաժեշտ գոյքեր ունէին Չանկըրիի տեղացիք. մինչ մենք Պոլսէն աքտրական 16 տարագիրներ ոչ ինչ չունէինք, բացի մեզմէ չարչարանօք առնուելիք հոգիէն . . . : Արդէն տկարացողներ ունէինք եւ կային որ հիւանդ ճամբայ ելած էին. ասոնք ի՞նչպէս պիտի տանէինք մեր հետ . . . :

Բաղաքին մէջ կառք չգտնուիլը հարիւրապետը մեզ կը յայտնէր, իբր շարժառիթ մեր ոտքով ճամբան շարունակելուն: Միւս կողմէն մեր խցարգելեալ գետնայարկ նկուղին կոտրած ապակիներով եւ երկաթեայ ձողերով երկու պատուհաններուն առջեւ թուրք կառապաններ գալով, կ'ուզէին սակարկութեան մտնել մեզ հետ, պայմանով որ հարիւրապետը գոհ թողունք . . . : Ակներեւ էր, թէ հարիւրապետին գաղտնի թեխդրանքովը կառապանները կուգային մեր մօտ:

Ճար չկար, պէտք էր վերջին փորձ մըն ալ ընել, ուստի մեր դրան առջեւ պահակ սպասող ուստիկան գինուորը լիառատ վարձատրելէ վերջ, ասոր թոյլտուութեամբ անձամբ գնացի գտնել հարիւրապետը, որ դաժան դէմքով մը մտիկ ընելէ վերջ թախանձագին աղաչանքներս, խոստացաւ թոյլատրել, եթէ սակարկութիւններս գոհ թողուր զինքը . . . :

Բնականաբար իր ընչաքաղց չար կամքը գոհացնելէ վերջ միայն թոյլատրեց, որ կառքեր վարձենք, պայմանով որ իրեն մեր վճարած կաշառքէն դուրս՝ իւրաքանչիւր կառքի մինչեւ Նոգկատ վարձքին համարժէք իրեն ալ կաշառք տանք: Որով աւելի քան 50 հնչուն ոսկի ստացած պիտի ըլլար մեզմէ առանց աղմուկի: Եւ որովհետեւ այս ընելէ զատ ուրիշ փրկութեան ելք չունէինք, ուստի աս պայմանն ալ ընդունեցինք:

Ապա անապարանօք, առանց անլուր սակագինները ի նկատ առնելու, վարձեցինք 10—12 կառք, որովհետեւ հրամայուած էր մինչեւ կէս ժամ՝ պատրաստ ըլլալ, ուստի ինչ որ թուրք կառապաններն պահանջեցին՝ յօժարեցանք տալ կամայ ակամայ: Մէկ մը օձիքնիս ձեռք տուած էինք, շատ քարակը փնտոտելու ատենը շէք. քաւ էր որ մեր կեանքին չդպչէին:

Նախ քան մեր ճամբայ ելլելը, քախտը ունեցանք ընդունելու այցելութիւնը ռուսահպատակ եւ Պոլսէն արքայուած մէկ քանի հայ ազնիւ երիտասարդներու, որոնք քաջալերեցին մեզ յայտնելով թէ իրենք մտերիմ՝ յարաբերութիւն ունենալով տեղւոյն ուստիկան զօրքերու հրամանատարին հետ, որուն քացատիկ թոյլտուութեամբ իրենք յաջողած են ներս մեր քանտ — իջեւանը մտնել, քարեկամաբար ըսած է եղեր իրենց՝ թէ «ԱՍՈՅՑ ՊԵՇՏՕՅԱԹՈՒՂԹԸ ԼՅՒ ՈՃՈՎ ԳՐՈՒԱԾ Է, ԹՈՂ ԶՎԱՍԽԱՆ ԹԷ ԿԸ ՍՊԱՆՆՈՒՄ, ՄԻԱՅՑ ԹԷ, ԹՈՂ ԱՐԹՈՒՆ ԿԵՆԱՆ ՄԻԵՏ . . . ԵՒ ԹՈՂ ԳՈՅ ԶԳԵՆ ԻՐԵՆՑ ՈՒՂԵԿՈՑ ՀՍԿՈՂ ԶԱՂՈՒՇՆԵՐԸ (ՆՍԹԱՄՊԱՅ) ԵՒ ՑՐՈՒԱԾ ԶԵՐԹԱՆ ՃԱՄԲԱՆ . . . : ԵԹԷ ԵՈՃԿԱՏԵՆ ՊՕՂԱԶՂՐԱՆ ԵՒ ԱՊԱ ԿԵՍԱՐՈՒ ԵՐԿԵՐՈՂ ԱՄԵՆԱՎՏԱՆԳԱՆՈՐ ՃԱՄԲԱՆ ՈՂՋ ԿԱՐԵՆԱՆ ԱՆՑՆՈՒ, Ա՛Ղ ԹՈՂ ԶՎԱՍԽԱՆ . . . »:

Արդէն մենք ալ Նոգկատէն Պօղազլիան երկարող ճամբէն կը վախնայինք: Որովհետեւ Չորումցիներու կարաւանին՝ նախ քան Նոգկատի հայոց տեղահանութիւնը՝ աս ճամբան ողջ կարենալ

անցնելէն վերջ, ոչ մէկ կարաւան կրցած էր ողջ անցնիլ աւարի-
նոտ ճամբէն, որով սարսուռ կը զգայինք՝ քանի կը մտնենայինք
այդ մահաճոտ ճամբաներուն: Իսկ մեր երկիւղը թուրք զինուորա-
կաններ ալ անելի կը խարազանէին այս կարգի յայտարարութիւն-
ներով, որով ստուգիւ մեր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու վրայ
էինք տակաւ . . . :

Վերջապէս ոմանք կառքերով, ոմանք հետիոտն ճամբայ ին-
կանք կէսօրին ատենները, եւ առանց յիշատակութեան արժանի
միջադէպի մը, երեկոյին արեւամուտին հետ հասանք Մէճիտ-
Էօզիւ կոչուած թուրք գիւղը: Ուր Չորումէն շատ անելի հան-
գրտուէտ պայմաններով գիշեր մը անցուցինք, յազեցնելով մի-
անգամայն մեր անօթութիւնը եւ ծարար, փոխան լիառատ վար-
ձատրութեանց:

Երկրորդ օրը արեւածագին հետ մեր կարաւանը ճամբայ
ելաւ դէպի անմարդաքնակ սարեր ու ձորեր. միայն մխիթարու-
թիւննիս այս էր, որ կառքի ճամբաներով կ'երթայինք այս ան-
գամ, որովհետեւ մեզի հետ կառքեր ունէինք: Մեր ոտաւոր ըն-
կերներն, որոնք հետզհետէ սկսան շատնալ, վասն չզոյութեան
նիւթական միջոցներու՝ դիւրաւ այժմ՝ կրնային քալել: Առա-
ջուան պէս ամէն վայրկեան արահետներու վրայ ցան ու ցրիւ
ինկած քարերէ այլեւս չէին զայթէր ու գետին իյնար:

Երրորդ օրը դարձեալ բախտն ունեցանք, ամայի եւ ան-
մարդաքնակ ճամբաներէ յետոյ, հանդիպելու փոքրիկ կորիզի
մը արեւելեան քաղաքակրթութեան, որ էր Ալանա գիւղաքա-
ղաքը, ուր կը նստէր տեղակալ մը (զայմագամ):

Ալանայի զայմագամը՝ գոնէ երեւութապէս ինքզինք կարեկից
ցոյց տուաւ մեր դժբախտ վիճակին, ու անձամբ մեր իջեւանած
սրճարանը գալով մէկ քանի հետետրոյններով, մեր վիճակին մասին
տեղեկութիւն հարցուց, եւ թոյլատրեց որ անհրաժեշտ մեր պէս-
քերն մեր հաշույն գնենք: Այս շնորհ մըն էր, որ դժբախտաբար յա-
ճախ կը զլանային մեզի՝ միայն մեզ տանջելու հրէշային հաճոյքը
ըմբռնանելու համար: Թոյլատրեց մեր դէմումին վրայ նաեւ որ հեռա-
գրենք մեր պարագաներուն եւ դրամ ուզենք:

Պուխս հեռագրելու մեզի շնորհուած քացատիկ թոյլտուութե-

նէն օգտուելով, ներքին գործոց նախարարութեան հեռագրով բողոքեցինք, որ հակառակ իր կողմէ մեզի տրուած «մեր ուզած վայրերը երթալու արտօնութեան», մեզ Տէր-Զօր կ'աքտրեն . . . : Անշուշտ զարմանալի է խոստովանիլը այս պատեհութեամբ, թէ մեր մէջ դեռ կային մարդիկ, որոնք Տէր-Զօրի ճամբան արդէն բռնած ըլլալով հանդերձ դեռ կը պնդէին թէ «սերբոս Գործոց Նախարարութեան Գրեց Լորտ Զորոտ ԵՅՍ ԱՄԵՆԵՆ . . . » :

Ահա ապացոյց մը եւս, թէ Թալաթ եւ ընկերներն որքան ճարտարութեամբ խաղացած էին իրենց նենգամիտ եւ եղենակեան դերը, որ մէկ միլիոն զո՛հ տալէ վերջ՝ նոյն իսկ անոնք որ Տէր-Զօրի ճամբան ինկած դէպի անապատ կ'երթային կմախանալու եւ անօթի ու ծարաւ մեռնելու, կը պնդէին թէ «ԹԱՄԹ շԱՅՈՑ ԲԵՐԵԿԱՄ Ե, ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԱՄԲՈՍ ՇԱԿԱՅԿ ՏԵՂԻ Կ'ՈՐՈՆԵՆԱՍ ՇԱՅՈՑ ՇԵՂԵՊ ԱՅՍ ԷՄՄԱՆՈՒԹ ԶԵՐԿԵՐԸ . . . » :

Ալաճայէն մեկնեցանք բաւական կազդուրուած եւ միտարուած, եւ սկսանք մօտենալ հետզհետէ Նոզկատի, ինչ որ մեզ ծանր մտահոգութիւններու կ'ենթարկէր, եւ ստուգիւ հակառակ մեր բոլոր յուսադրիչ ջանքերուն ու ճիգերուն, հնար չէր ըլլար հեռացնել մեզմէ մահուան անողոր յուրուականք, որ սարսափելի կմախք մըն էր եւ մահուան մանգաղը ձեռքը բռնած կը սպառնար ընաջնջել մեզ . . . : Ինչպէս նշանաւոր գերման նկարիչ Պէօկլին նկարած է եւ արտատպութիւնները ամենուրեք ի վաճառ հանուած են «ԹՕԹՍ ԹԱՅՏ» մահուան պարը՝ անունով :

Զորբորդ օրը, կամ մեր Ալաճայէն մեկնած օրուան երեկոյին ուշ ատեն, այսինքն միջնշաղով հասանք ամայի լեռներու վրայ քարաշէն իջեւան մը,¹ որ ինչպէս կանխաւ անգամ մը յիշեցինք, աս ալ իրապէս աւագակներու որջի մը տպաւորութիւն թողուց մեր վրայ : Որովհետեւ հոն՝ մեր կարաւանի անցնելուն աւետաւոր լուրը առնելով կրկին հաւաքուած էին 8—10 աւագակներ ճամբորդի անունին տակ, եւ խուզարկու ակնարկներով կը քննէին մեր զոյքերն ու անձերն, իրենց մէջ արդէն քաշխումը կատարելով իրենց ձեռք անցընելիք աւարին . . . :

Ամբողջ գիշերը խորհրդակցեցան իրարու հետ մեր դէմը զլուխ

¹ Դժբախտաբար այս իջեւանին անունը ոչ ոք կրցաւ յիշել :

գլխի նստած, սակայն շնորհիւ ոստիկան զինւորներու աշակրջութեան չհամարձակեցան խորհուրդէ անցնիլ գործի . . . :

Հինգերորդ օրը անսպասի ուխտաւորներու կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի Յոզկատ:

Այս օրը ամէնքս ալ ա՛ն ու դողով անցուցինք. մեր մէջէն եղան ոմանք՝ որ նամակ գրելով իրենց Չանկըրիի ընտանեկան պարագաներուն իբր իրենց կտակը, մեզ ուղեկից եւ նկող ոստիկան զինւորներուն առատ սքարգեւ տալով՝ խնդրեցին որ այդ նամակներն հասցնեն կամ՝ ղրկեն սպասով եղանակով Չանկըրի, իրենց կիներուն . . . :

Բայց որքան ալ շարտդէտ ըլլաք մեզի սպասող բախտը այս միջոցին՝ ճար չկար. պէտք էր առաջ երթայինք դէպի սեւ ճակատագիր: Այո՛, որքան ալ անխուսափելի թուէր մահը մեզի համար, այնու ամենայնիւ չէինք կրնար այլեւս յետ դառնալ, այլ միշտ պէտք էր առաջ երթալ . . . :

Իսկ մեր նկրողութեան յատկացած ոստիկան զինւորներն, տեսնելով մեր ակներեւ մտահոգութիւնը եւ երկիւղը Յոզկատ մօտենալնուս պատճառով, առ ի մխիթարութիւն կ'ըսէին մեզի՝ «գօրքմայրներգ, գատէր նէխէ օ օրուր . . .»: Այսինքն «մի՛ վախնար . . . ճակատագիրնիդ ինչ որ է՝ ան կ'ըլլայ . . .»:

Ու կը մտածէինք ակամայ, թէ մեր ճակատագիրը սասնկ սրինկզակ կատաղի վագրերու յանձնուած էր . . . :

Մեր կարաւանը սակայն, հարկ եղած զգուշական միջոցներ ձեռք առնելով եւ արթուն նկելով մեր շուրջը դարձած ամէն խորհրդաւոր շարժումներու վրայ, եւ մանաւանդ առատ կաշտք աջ ու ձախ բաժնելով, յաջողեցանք առանց անձի կորուստ ունենալու՝ շարունակել մեր ճամբան մինչեւ Յոզկատի 2 ժամ՝ մնացած:

Երբ մենք զմեզ գտանք այս անգամ՝ ստուգիւ դէմ՝ դիմաց վերահաս մահուան անողոր փտանգին:

Եւ Կոչգած ա' Բոզաշլիան (Boghazlian)
 Les crânes

21.

Ե Ո Ջ Կ Ա Տ Է Ն — Պ Օ Ղ Ա Ջ Լ Ի Ա Ն

Գ Ա Ն Գ Ե Ր Ը

Նոզկատէն երկու ժամ՝ հետո Պօղազլիանի նամբուն վրայ թուրք զիւղ մը կայ ու առջիւն ալ կամուրջ մը կը գտնուի, ուր քաղաքէն գալով մեզ կը սպասէր առաւօտէն ի վեր՝ Նոզկատի ոստիկան զինւորներու հարիւրապետ Շիւքրի, վախժումհինգամեայ ծերունի մը, իր 11 հեծեալ ոստիկան զինւորներով:

Մեր կառապաններն իբր թէ իմանալով որ՝ մեզ պիտի սպաննեն այս կամուրջին ներքեւ, կառքերու մէջ գտնուողները վար իջեցնելով եւ անոնց բռններն ալ դուրս թափելով, ճիւղը մտրակելով քառասմբակ ետ դարձան, կանխաւ արդէն կրկնապատիկ գանձած ըլլալով իրենց վարձքերը:

Մենք ամէնքս ալ ապշած էինք՝ շիրնալով մեկնութիւն մը տալ այս անօրինակ խուճապին, եւ լեցուած էինք մահուան երկիւղով:

Ճամբուն վրայ կառքերէն թափուած մեր գոյքերը իրարու հետ բաժնելով, տեղատարափ անձրեւին տակ՝ մեծ տաժանքով եւ տրդմաթաթախ վերջապէս հասանք վերն ակնարկուած այն թուրք զիւղը, ուր կը սպասէր մեզի հարիւրապետը իր ոստիկան զինւորներով:

Հոս տեղի ունեցաւ Չորումէն՝ մեզ ուղեկցող ոստիկան զինւորներու կողմէ մեր կարաւանին յանձնումը, Նոզկատի ոստիկան զինւորներու հարիւրապետ Շիւքրիի, համաձայն մեր պաշտօնագրին հետ ներփակ գտնուած մեր անուանց մասնաւոր սեւ ցանկին:

Յետ քննութեան՝ ստուգելէ վերջ, որ ոչ ոք կը պակսի ցանկէն, առանց մեզի փոքր ինչ գտնէ հանգիստ տալու, իսկոյն նամ-

բայ հանեցին, եւ փոխանակ՝ ինչպէս կը յուսայինք, քաղաք առաջ-
նորդելու, մեզ տարին մէկ քանի ժամ՝ հեռու գտնուող թուրք գիւղ
մը, Նոզկատ—Պողազլիան ճամբուն վրայ: Ուր եւ գիշերեցինք,
առանց սակայն քնանալ կարողանալու, որովհետեւ ամէնքս ալ
սարսափով լեցուած էինք, տեսնելով թուրք զիւղացիներու դաժան
նայուածքն եւ թշնամական բացայայտ վերաբերմունքը: Ասոնք
նոյն իսկ լիառատ վարձատրութեան փոխարէն, չէին ուզեր մեզ
հայթայթել սննդեղէնի ամենատարրական պէտքերը, ինչպէս կաթ,
մածուն, հաւկիթ եւ հաց, փոյթ չէր թէ գարիէ կամ կորեկէ ըլլար:

Այսպէս յոյժ մտահոգ եւ անքուն գիշեր մը անցընելէ վերջ,
արշալոյսին 8—10 ձիաւորներ եկան Նոզկատէն մեր իջեւանած
գիւղը եւ անօրինակ համարձակութեամբ, սկսան մեր գիշերած խու-
ցերը այցելելով մի առ մի քննել մեր կաշիէ կամ գորգէ թրքական
պայուսակները (հէյպէ), իբր թէ մաքսային պաշտօնեաներ ըլլային:

Յետոյ մեզ ընկերացող ոստիկան զինուորներէ ստուգեցինք, որ
մեզ սպաննելու համար եկած խուժանապետներ են եղեր, եւ այս
խուզարկութեամբ իրենց մէջ ալան-թալանի բաժանումն կը կար-
ծեն եղեր ընել: Բայց հարիւրապետ Շիքրիի սպառնալիքին եւ ար-
գելքին վրայ, իբր թէ ստիպուեր են ձեռնունայն դառնալ իրենց
տեղերը:

Արդարեւ մտած էինք արդէն շրջան մը, սկսած էինք անցնիլ
այնպիսի արիւնտ ճամբաներէ, ուրկէ մեզմէ առաջ ոչ մէկ կարա-
ւան կրցած էր ողջ դուրս գալ Նոզկատ-Պողազլիան այս ճամբէն:
Հետզհետէ մեր ճամբուն վրայ հանդիպած զիւղացի թուրքերէ
քստմնեցուցիչ տեղեկութիւններ կը լսէինք Նոզկատի եւ շրջակայից
հայերու անողորմ կոտորածի մասին, որ տեղի ունեցած էր առանց
սեռի եւ հասակի խտրութեան:

Արդէն մահուան երկիւղը պաշարած էր մեզ ամէնքս ալ-
տակաւ կը մօտենայինք մեր եղերական անխուսափելի վախճանին:
Մեր շուրջը տեղի ունեցող խորհրդաւոր իրադարձութիւններն,
փոխանակ մեր մտահոգութիւնները փարատելու, ընդհակառակը
ժամէ ժամ մեր մահաբոյր կասկածներուն իրաւունք տալու ընոյթը
ունէին:

Սակայն մտածելու ժամանակ չկար, հարկ էր քալել, թա-

փառական ու հալածական հայեր էինք, ու անողոր ճակատագիրը մեզ կը քշէր կը տանէր դէպի գերեզման . . . : Բայց բարէ, եւ ոչ իսկ գերեզման մը ունենալու պատիւը պիտի ըլլար մեզի . . . :

Որովհետեւ ներքին զործերու նախարար եւ հայոց մեծ դահապետ Թալաթ օսմ. կործանող կայսրութեան ամէն կողմը, մինչեւ աննշան զիւղերը հեռագրական հրաման տուած էր, հայերը անխնայ կոտորել քաղաքներէ դուրս սարերու ու ձորերու մէջ: Մ'նացեալ ծեր կիներն ու երախաներն եւս ընաջնջել՝ դիտումնաւոր կերպով երկարել տրուած ճամբաներու ու Տէր-Ջօրի անապատներուն մէջ, թողուլ առանց հացի, առանց ջուրի եւ առանց գերեզմանի . . . :

Եւ ստուգի մէկ միլիոնէ աւելի հայ քաղքենի եւ շինական ժողովուրդ՝ անագորոյն կերպով ջարդուած էր ու անաղմուկ խեղդուած իր արեանը մէջ:

Տասնեակ հազարաւոր արու հայեր, չուաններով կամ՝ պարաններով իրարու կապուած, անզթօրէն խողխողուած էին փոքր Ասիոյ քոլոր ճամբաներուն վրայ, եւ կամ՝ կացիններով ծառի ճիւղերու յօտումին նման ջարդուած: Բոլորովին անկարեկիր եւ խուլ մաւրով այս թշուառներուն լացին ու կոծին եւ զիրենք առանց տանջանքի գնդակահար ընելու պաղատանքներուն:

Որովհետեւ հրամանը բարձրէն եկած էր՝ եւ ճիհատը իսկապէս հայոց դէմ՝ հրատարակուած էր, այո՛ պէտք էր ջարդել անխնայ, մինչեւ որ օսմ. կայսրութեան սահմաններուն մէջ ոչ մէկ հայ չմնար:

Այս մահահրաւէր համատարած կոտորածիս արսափելի հրամանը, իր ամենախուժողուժ թափովն, զործադրուած էր մասնաւորաբար Եոզկատի կառավարչական ամբողջ շրջանին մէջ, շնորհիւ Էնկիրբիի փոխ կուսակալ Աթրֆի: Որ 1915 Յուլիսին՝ Եոզկատի շրջանին հայերը կոտորելու հրամանն զործադրելու դժկամակող կառավարիչը իսկոյն պաշտօնանկ ընելով, անոր տեղ հայերու սպանդը կազմակերպելու համար առժամուպէս Եոզկատի փոխ կառավարչութեան պաշտօնին կը կոչէր Պողազլիանի զայմագամ-Բէմալը: Սա հազիւ պաշտօնի անցած, հրէշային թափով մը անխնայ կոտորել կու տար Եոզկատի ամբողջ շրջանի 42.000 ի հաս-

„Petit orphelin d'Évtoquia sur la route de la déportation, dont les parents ont été assassinés et marchant seul avec la caravane et objet des soins de chacun.

Եղողիացի որբուկ մը արտոյի նամբուն վրայ, հայրը եւ մայրը սպաննուած եւ ինք մինակ կը քալէ: Կարաւանին նետ, ենթակայ ամէնքին խնամբին:

Անժխտելի ապացոյցներ թուրք վայրագութեանց՝ գերման զինուորականներէ ձեռք բերուած զրբիս նեղինակին կողմէն:

*Preuve irréfutable de la sauvagerie Turque
recueillie par l'auteur ^{d'après les notes} de militaires Allemands.*

նող հայութիւնը՝ մինչեւ ծծկեր մանուկները... , որոնց սրտաճմլիկ մանրամասնութիւնները հետզհետէ պիտի յիշուի տեղին:

Նոզկատ-Պողազլիան ճամբուն վրայ՝ երկրորդ օրն իսկ, մեր ճամբուն աջ ու ձախ կողմերուն ինկող արտերուն մէջ, սկասնք տեսնել առաջին անգամ՝ ըլլալով, մարդկային կազմալուծուած կմախներ եւ մանաւանդ զանգեր, որոնցմէ շատեր երկար մազեր կը կրէին, եւ տարակոյս չէին ձգեր թէ կանացի զանգեր էին...:

Մեր արքայական ընկերներէն երիտասարդ Պոլսահայ մտաւորականներ յաճախ գետին խոնարհելով այս զանգերը ձեռքերնին կ'առնէին ու արտասուօք կը համբուրէին...: Որովհետեւ ասոնք սրբազան նշխարներն էին չարչարալից մահով նահատակուած մեր եղերաքախտ մայրերուն ու քոյրերուն...:

Նոզկատի ոստիկան զինւորներու հարիւրապետ Շիքրի, որ պաշտօն ստացած էր անձամբ առաջնորդելու մեզի ամենավտանգաւոր ու արհնոտ այս ճամբաներէն, եւ որուն հետ մէկ քանի ժամէ ի վեր կողք կողքի ծիալարելով քաւական «բարեկամացած էի», անշուշտ իրքան որ գայլն ու գառն կրնան բարեկամանալ, ըսաւ ինձի յորդորական շեշտով մը՝ «Մուրախաս էֆէնտի (գաւառի հայ առաջնորդներուն թուրքերէն պաշտօնական տիտղոսն), ըսէ ժողովուրդին, որ զգացումով տարուելով հանդիպած զանգերը ձեռք առնելով չհամբուրեն, որովհետեւ չեն գիտեր թէ քիչ մը հեռուն իրենց ի՞նչ քախտ կը սպասէ...»:

Այս պահներու սպառնալիքին վրայ, ընական է՝ թէ անապարեցի մեր ընկերները զգուշացնել նմանօրինակ արարքներէ, մենք մեզ անխոհեմաբար շփտանգելու համար: Երբ առանց ասոր ալ արդէն շրջապատուած էինք ամէն կարգի վերահաս եւ մահաբոյր վտանգներէ, եւ պէտք չէր որ զայրոյթը զրգոնելով մեզի հակո՞ղ ոճրածարաւ ոստիկան զինւորներուն, ենթարկէինք մեզի անխուսափելի աղէտի մը, որ անշուշտ մեր կեանքը պիտի արժէր:

Թէպէտ մեր օրերը համբուած էին, բայց պէտք էր իրքան հնար է՝ ապաւինելով Աստուծոյ՝ հեռատեսութեամբ ջանայինք հեռացնել մահը մեր առջեւէն...: Որովհետեւ կ'անցնէինք ճամբաներէ, ուր մեր ամենափոքր անխորհուրդ կամ անզգոյշ մէկ քայլն կրնար մեր անմիջական մահուան պատճառ դառնալ:

Մեզ ուղեկցող թուրք հարիւրապետը Շիւքրի այնքան դաժան
հրէշ մըն էր, որ շնորհ չէր ընէր մեր կարաւանէն որ եւ է մէկին
հետ նոյն խակ խօսելու: Միայն քարեքախտութիւն մըն էր, որ
կրցած էի մէկ քանի ժամուան մէջ իր «համակրութիւնն», շահիկ
եւ շարունակաբար միասին կը ծիավարէինք, խօսակցելով զանա-
զան մեզ հետաքրքրող նիւթերու վրայ:

Իրմէ իմացայ թէ Եոզկատի փոխ կառավարիչ արինոնուան
Քէմալ¹ 1916 ի սկիզբը, այսինքն մեր անցած միջոցին, կրկին կո-
չուած էր Պողազլիսանի գայմագամութեան իր նախորդ պաշտօնին:

¹ Այս այն Քէմալն է, որ զինադադարի վաղորդայինն դառաբանէն մահուան
դատաւարտուելով, Պոլսոյ մէջ կախադան բարձրացուցին: Այս պատճառով թուրքերը
հարկնիքի անմեղ գոհ մօ նկատելով զայն սրբացուցին. այսպէսով իրենց համամու-
թիւնը յայտնած նրան Քէմալի գործած ահաւոր ոճիրներուն, որ աւելի քան 42.000
անմեղ հայերու կեանք արժամ էր:

a) c'est le même Kemal ...

qui a été le responsable de la mort de plus de 42.000
innocents Arméniens, et a fait détruire plus de
1.000 monuments.

Les confessions d'un capitaine massacreur

ԶԱՐԴԱՐԱՐ ՀԱՐԻԻՐԱՊԵՏԻ ՄԸ

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուզելով օգտուիլ հանդէպ անձիս Շիրքիի ցոյց տուած հազուագիտ բարեացակամութենէն, եւ միանգամայն ուզելով լուսաբանուիլ մինչեւ այն ատեն մեզ ամէնքիս մութ մնացած հարցերու մասին, ծայր աստիճան փափկանկատութեամբ հարցուցի հարիրապետ Շիրքիի. — Պէ՛յ սա բազմաթիւ մարդկային ոսկորներն ո՞րկէ լեցուած են մեր այս ճամբուն վրայ, ո՞վ կոտորեց զանոնք, եւ ի՞նչպէս ցան ու ցրիւ եկած են այս արտերուն մէջ: Հարիրապետն պատասխանեց. «Շրջակայ թուրք զիւղացիներու կողմէ ջարդուած հայերու ոսկորներն են ասոնք, որ 1915ի Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն մէջ Պոլսէն եկած բարձր հրամանին վրայ կոտորուեցան, (ձեռքով ցուցնելով) սա դէմի խոր ձորին մէջ: Եւ թէպէտ ներքին զործոց նախարարին հրամանով այս կոտորածներուն հետքը կորսնցընելու համար, մեծ փոսեր փորուելով ի մի հաւաքուեցան եւ թաղուեցան անցեալ տարի Հոկտեմբերին. սակայն ձմրան հեղեղները այդ փոսերը բանալով ոսկորներն ու մասամբ ալ կազմալուծուած դիակները դուրս բերած են . . . տեսածդ ասոնք են . . .»: Հարց — Ասոնք հեռաւոր տեղերէ այս ճամբաներէն անցնող արստրական հայերու ոսկորներն են, թէ ոչ այս շրջաններու ջարդուած հայ ժողովուրդի ոսկորներն են: —

Պատասխան «Այս ճամբան կը տեսնես, բացի տարագրութեան սկիզբը 1915ի Յուլիսին Չորումցիներու առաջին կարաւանէն, դեռ այս ճամբէն ողջ անցնող չեղաւ . . .»:

Հարց — Շիրքի Պէ՛յ, այս մեր անցած ճամբաներուն վրայ

ինչ կը կարծէք, որքան հայ կոտորուեցան, բնականաբար դուք իբր Եոզկատի ոստիկան զինուորներու հարիւրապետ գիտէք անշուշտ, թէ որչափ հայ ջարդուեցան Չեր Սանճագին մէջ (կառավարչական շրջանակ): —

Պատասխան “Արդէն այս այժմ՝ գաղտնիք մը չէ, մօտ 86.000 հայեր ջարդուեցան, մենք ալ զարմացանք, որովհետեւ կառավարութիւնը ինքն ալ չէր գիտեր, որ Էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ այսքան հոծ հայեր կը բնակին: Թէպէտ այս թուին մէջ քանի մը հազար ալ շրջակայ կուսակալութիւններէն գալով մեր ճամբաներէն անցնող հայեր կան, որոնք մասնաւորաբար մեր ճամբաներէն անցուեցան, որպէսզի անոնք ալ մաքրենք. իր քառով “փարլայալըմ”: Միշտ այս բացատրութիւնը կը գործածէին թուրքերը եւ մանաւանդ պետական պաշտօնեաներն: քաղաքային ըլլան թէ զինուորական, հայերու կոտորածը ակնարկելու ատեն”:

Հարց — Հայերու այս ընդհանուր կոտորածները որու հրամանով գործադրուեցան: —

Պատասխան “Թէ՛ Պոլսոյ Իթիթհատի կեդրոնական քոմիտէն, եւ թէ՛ ներքին գործոց նախարարութենէն հրամաններ եկան հայերը արսորելու, կամ՝ աւելի ճիշդ բացատրութեամբ քաղաքներէն դուրս հանելով կոտորելու: Այս հրամանը ամենախիստ կերպով գործադրեց Պողազլիանի Գայմագամ՝ Քէմալ, որ կոտորածի հրամանն չգործադրող Եոզկատի միւթասարըֆին պաշտօնանկ ըլլալէն վերջ, այն ատենի Էնկիւրիի փոխ կուսակալ Աթրֆի հրամանով փոխ կառավարիչ նշանակուեցաւ Եոզկատի: Որովհետեւ ինքն ալ Վանեցի էր, եւ ինք լսած էր՝ թէ իր ընտանեկան բոլոր պարագաները հայերը կոտորած էին անխնայ Վանայ ապստամբութեան ժամանակ. այս պատճառով ինքն ալ փոխ վրէժի դիմեց, անխնայ կոտորելով այրերուն հետ նաեւ կիներն ու երախաներն . . .”:

Հարց — Ուրեմն Եոզկատի այս շրջանակներուն մէջ կիներն ալ կոտորուեցան: Հարցնելուս պատճառն սա է՝ որ մեր լսածին նայելով, թէպէտ ամէն կողմ՝ այրերը անխնայ կոտորուեցան, բայց իզական սեռը ինչայուեցաւ կ'ըսուէր, միայն գեղեցիկ կոյսերը եւ հարսները ուզողները իրենց հարէմները տարին, մինչ

ծեր ու տարեց կիները Տէր-Զօր բշուեցան: Չեր Սանճագին մէջ ալ միթէ այսպէս չեղաւ: —

Պատասխան «Մեր կողմերը այսպէս չեղաւ, որովհետեւ ինչպէս ըսի, Պողազլիանի Դայմագամը Վանի հայոց 1915 Ապրիլի սպառամբութեան միջոցին, իր բնտանեկան պարագաներուն սպանութենէն զայրացած եւ անձնական վրիժառութենէ դրրդեալ, նոյն իսկ առանց ուշադիր ըլլալու գոնէ երեւոյթներու փրկութեան, անխնայ կոտորել տուաւ կիներն ու աղջիկներն՝ մինչեւ ծծկեր մանուկները, ըսելով թէ — *ՄԱՐԿԱՐԵՆԻ ՅԱՆՈՌԵՍ ԱՐԵՑ ԵՐՈՂՈՄ ԵՐՍԵ ԵՄ, ԵՈՋԱՍՏԻ ՄԵՆՃԱՍՏԻ ՄՆՋ ՈՉ ՄԵՆ ՀԱՅ ԶՊՈՏԻ ԿԵՆՏԵՆԻ ԹՈՂՈՄ:*»:

Հարց — Շիրքի պէյ, մեզի ալ խօսակցութիւն պէտք է. կ'աղաչեմ՝ ինձի պատմէ թէ Եոզկատի կիները ու աղջիկներն ի՞նչպէս ջարդուեցան: Բայց այս միջոցին ոստիկան զինուորներու տասնապետը՝ ճամբուն վրայ երկիւղալի նշաններ տեսած ըլլալով եկաւ յրանանգ ստանալու, որով մեր ալ խօսակցութիւնը ինքնին ՚որ ընդհատեցաւ:

Արդարեւ նոյն այս մահուան ճամբուն վրայ եւ այսբան դժընդակ վիճակի մէջ՝ մանրամասնութեամբ պատմուած այս անաւոր դէպքերու ազդեցութիւնը չկրողներու զարմանալի՝ լծերես նոյն իսկ անկարելի համարուած յանդգնութեամբ մը, հետամուտ էի իրազեկ ըլլալու ցեղիս անաւոր մարտիրոսութեան մանրամասնութեանց: Խորհելով անշուշտ որ՝ եթէ հնար ըլլար օր մը ո՛ր եւ իցէ կերպով ողջ մնալ, պիտի կարելի ըլլար լոյս տիտել այնպիսի եղերական ու եղեոնական տարափելի դէպքերու վրայ, որոնց անպայման ոչ մէկ հայ ականատես եղած պիտի կրնար ըլլալ: Մասնաւորաբար քանի վէրքն տար էր, իրական ու ստուգապատում քննութիւն մը *ՏԵՂՈՏԻ ԱՐԵՑ*՝ յստաջիկային մեծ արժէք կրնար ունենալ. մասնաւանդ որ այս բոլորը պատմողը նոյն ինքն այն ոճրագործն էր, որ ըստ իր յայտարարութեան, դեկտեմբեր 1915 Սանճագին մէջ տեղի ունեցած 42.000 հայերու համատարած սպանողը:

Բացառաբար ձիով ըլլալս ինձի մասնաւոր պատեհութիւն տուած էր՝ որ միշտ այս հարիւրապետին հետ քով քովի ճամբորդեմ: Ամէն անոնք, որոնք երկար օրեր ձիով ճամբորդած են, փորձառարար գիտեն որ ձիաւորը ձիաւոր ընկեր կը փնտոէ, երկարատեւ

Ճամբու ծանծրոյթը փարատել կարենալու համար: Իսկ հարիւրապետ Շիրքրի անջատ գնացած ատենս՝ յաճախ ինք կը հրաւիրէր իր մօտ, որպէսզի միասին ծիաւարելով խօսակցինք եւ ժամանակն անցընենք անձանծրոյթ:

Իսկ իր անվերապահութեան եւս պատճառը՝ ինչպէս ինք եւս յաճախ կը յայտարարէր, այս էր՝ որ նա խորապէս համոզուած էր, թէ մենք ամէնքս ալ պիտի չկարենայինք ողջ մնալ՝ Տէր-Ջօրի անապատներուն մէջ անօթի ու ծարաւ մեռնելով: Եթէ նոյն իսկ անակնկալ սպանդի մը զո՞ շերթալու քացատիկ բախտն ունենար մեր կարուանը:

Բաց աստի հետս քաւական յարգանքով կը վարուէր, ոչ թէ ներքին անկեղծ զգացմամբ, կամ իբր առաջնորդ մեր ունեցած նախկին դիրքերուն ի յարգանս, այլ որովհետեւ կը ջանար ըստ կարելոյն մեզ կողոպտել՝ առանց բռնի միջոցներու: Բանի որ Եոզկատի նոր կառավարիչէն խիստ հրաման ստացած էր, Պոլսէն նոր ժամանած հրահանգներուն համաձայն՝ դադրեցնել այլեւս խմբական սպանդները, ինչպէս ինք եւս քացայայտօրէն կը յայտնէր:

Մինչ ես աւելի իր համակրանքն շահելու համար, հաւատացուցած էի, թէ ես միշտ թրքասէր առաջնորդ մը եղած եմ, եւ Պոլսէն արսորուած եմ համանուն յեղափոխական անձի մը տեղ, եւ իբր թէ Սուլթան Համիտէն իսկ պատուանշաններ ունիմ...

Ասկէ զատ միշտ կը քննադատէի հայ յեղափոխական քոմիտէներուն ծայրայեղ արարքներն, եւ առժամապէս իրացնելով իր եւ թուրք պետական բոլոր պաշտօնէից մտայնութիւնը եւ ամբաստանութիւնը, յաճախ կ'ըսէի իրեն նման. թէ հայ ժողովրդի գլխուն եկած բոլոր փորձանքներուն միակ դրդապատճառն հայ յեղափոխականներն եղած են, որ թուրք եւ հայ դարստը երկու բարի դրացիները իրարմէ զատելով իրար արեան թշնամի բրին...:

Վերջապէս անձնական համոզումներուս հակառակ՝ միշտ կը յեղեղէի այն բոլորը, որ կրնար ուղեկից հարիւրապետ Շիրքրիի հաճելի թուելով շահիլ իր համակրանքն, չբնկացնելով իրար արժող թուրք արիւնկզակ կառավարութիւնն ու թուրք ժողովուրդը: Իւ կը կարծեմ թէ յաջողած էի. որովհետեւ վայրկեաններ եկան, երբ «խոստովանաբար» հայերէն բառը զործածելով ինձի մտեր-

մօրէն ըսաւ՝ «Մուրախաս Էֆէնտի, եթէ չկրնամք քու ընկերներդ ազատել յարձակող խուժանին շատուոր ըլլալէն, քեզ կ'ազատեմ», միայն թէ իսլամ պիտի ըլլաս, հիմակուրնէ քեզի ըսեմ . . . »:

Աւելորդ է ըսել թէ ինչ առաջարկ որ ընէր պատասխանս միշտ դրական էր. եւ այս առթիւ գուրանի հմտութիւնս եւս ի յայտ բերել կը ջանայի, իր զարմացկոտ ուշադրութեան մէջ: Աիս անգամ մը ըսաւ էր որ կարենայինք ազատիլ այս արիւնոտ ճամբաներէն:

Թէպէտ անմիջապէս պէտք է տեսնենք, թէ ամէն ջանք կ'ընէի որջ մնալու, պայմանով որ պատուովս կարենայի դուրս գալ այս անառոր եղեռնէն, եւ ոչ թէ իբր «ուրացող», սպա ընդհանուրին կողմէ նախատակոծ ըլլալ: Բայց այսպէս արմատական չէի խորհեր հայ ժողովրդի մնացորդ բնկորներու փրկութեան մասին. քաւ էր որ ո՛ր եւ է «միջոցով» իրենք զիրենք փրկել կարենային:

Երբ դարձեալ մօտ կէս ժամ վերջ սկսանք կրկին իրարու հետ ձիախարել, շարունակել ուզելով մեր ընդհատուած խօսակցութիւնը՝ հարցուցի անտարբերօրէն. — Եիբրի պէյ, ինչո՞ւ անցուդարձի այսքան բանուկ ճամբաներու մէջ ջարդեր բրիք, ու այժմ կոտորածներուն հետքերը մէջտեղ մնացած են. միթէ խոհեմութիւն չէ՞ր գաղտնի ձորերու մէջ ընել . . . : —

Պատասխան «Արդէն այս ճամբաներուն վրայ շեղան կոտորածները, ինչպէս առաջ ըսի, ձմեռնային հեղեղը փոսերէն դուրս քերաւ այս կմախներն, ոսկորներն ու գանգերը . . . եւ այս ճամբաներուն վրայ քերաւ ցանեց . . . : Սա դիմացի ձորին մէջ ջարդացք կը տեսնես, (ձեռքովը ցուցնելով.) ան իր սեւ օրերը (գալուս կիւնլէրի) անցուց անցեալ սովան. երբ մօտէն անցնինք, քեզ անոր համառօտ պատմութիւնը ընեմ, ու լսէ»:

Երբ կարաւանը կէս ժամի դադարէ մը վերջ կրկին ճամբայ ինկաւ՝ եւ հասանք ցոյց տուած ջրաղացքին մօտերը, պատեհութիւնը չփրկագնելու համար խթանեցի ճիս ու կրկին փութացի հարիւրապետին մօտ, եւ մեր խօսակցութեան կտրած թելը կրկին ձեռք առնելով սկսայ մանրամասնութիւններ հարցնել՝ մղելու համար Եիբրին, որ իր խոստացած պատմութիւնը սկսի: Եիբրի՝ «Իշտէ պուրատատրը» ըսելով սկսաւ պատմել թէ «Ճիշդ ինչ տեղի ունեցաւ Եոզկատի կիներուն խուզարկութիւնը»:

Բայց որովհետեւ շարայարարքար եւ մանաւանդ մանրամասնութեամբ չէր յիշեր եւ կամ չէր կրնար պատմել, թերեւս իր ծերութեան բերմամբ, կը ստիպուէի յանախ հարցեր տալ զիս հետաքրքրող եւ ՅԱՌԱՔԱՅԻՆՆԵՐՆ ԵՐՓԷՔ ՈՒՆՅՈՂ, մանրամասնութիւններու իրագեղ ըլլալ կարենալու համար, երբեմն յոյժ փաղաքշանօք կողմնակի հարցեր կու տայի:

Ուստի այս նպատակով հարցուցի — Շիւքրի պէյ խնդրեմ՝ մի քաշուիք, ամէն մանրամասնութեամբ պատմեցէք, որ խօսքի նիւթերնիս չպակսի եւ նամբան ձանձորալի չըլլայ մեզի: —

«Բաշուելու բան չկայ... արդէն ամէնքին զիտցած քաներն են, եւ ութը ամիս անցաւ անկէ ի վեր... , ու ձայնը մինչեւ Եւրոպա հասեր է... , Գերման դեսպանատունը՝ իսկ այս մասին դիտողութիւն ըրաւ, եւ այս դիտողութեան վրայ է, որ ինչպէս ըիջ առաջ ըսի, Պոլսէն խիստ հրաման եկաւ, այլեւս դադրեցընելու հայերու ջարդերը... :

Երբ որ Եոզկատի քաղաքին ըլլոր այրերը՝ առելի քան 8—9000 հոգի, իրենց առաջնորդով (Ներսէս եպիսկ. Դանիէլեան) եւ քահանաներով ու աղաներով այս վայրերուն մօտակայ ձորերուն մէջ ջարդեցինք, այս անգամ՝ կարգը եկաւ կիներուն... : Երիկ մարդոց կոտորուելն երկու ամիս վերջ, քաղաքին մէջ կառավարիչ Քէմալ ըստ տեղական սովորութեան մունետիկ կանչել տուաւ թէ — Չեր այրերը ողջամբ Հալէպ ժամանած ըլլալով եւ տեղոյն կուսակալին խնդրագիր տուած ըլլալով, որ իրենց ընտանիքներն եւս Հալէպ բերուին... , միւթասարքը երեք օր սրայմանածամ՝ կու տայ, որպէս զի ամէն որ երկար նամբորդութեան մը համար պէտք ունեցած անհրաժեշտ պատրաստութիւնը տեսնելով մեկնելու նշանին սպասէ: Մի որ ինչ ուզէ կրնայ հետն առնել եւ վարձքը ո՛վ որ կրնայ վճարել, ձիու կամ եգան կտք ու սայլ կրնայ ունենալ, այս մասին կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք առած է արդէն: Բաց աստի, չըլլայ թէ մտքերնէդ երկիւղ անցնէք, միւթասարք Պէյր զգուշական ամէն միջոց ձեռք առած է, ձեզի ապահով

¹ Պոլսոյ գերման դեսպան թրքասէր Վանկընհայմի յանկարծական մահն վերջ. իրեն յաջորդ եկող Կոմս Վօլֆ-Մէթէրնիմէն էր, որ ազոու բողոք բարձաւ թրքոյ կառավարութեան դեկավարներուն մօտ՝ հայկական համասարած կոտորածներուն դէմ. եւ այս իսկ պատճառով Պէնդիսէն ետ կանչուեցաւ:

ու ողջամբ ձեր այրերուն մօտը Հալէպ հասցնելու համար...: Կառավարութեան այս հրամանին դէմ՝ անսաստողները եւ պահուողներն ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկուին. ի գիտութիւն հայ ընտանիքներու ահա կը հաղորդուի:

Թուրք մունետիկներու՝ եւ քաղաքին թուրք միւթարներուն միջոցաւ եղած այս կառավարական պաշտօնական յայտարարութեան վրայ, հայ յիմար կիները ուրախանալով, որ իրենց այրերուն մօտ պիտի երթան . . . , կը սկսին խանդազին ճամբու պատրաստութիւն տեսնել, մանաւանդ որ երեք օր միայն պայմանաժամ տրուած ըլլալով՝ շատ ժամանակ ալ չկար:

Ասոր վրայ կիները հաւատալով կառավարութեան այս խաբկանքին (իր քսողով տօլապին) ամէնքը սկսան ճամբու տենդազին պատրաստութեան: Նոյն իսկ շատեր իբր թէ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթան, անուշեղէններ, կաթաներ, խմորեղէններ (փախլապա) շինելով թիթեղեայ տուփերու մէջ շարեցին իրենց Հալէպ գտնուող էրիկներուն նուէր տանելու համար . . . : Ասոնք չէին յիշեր թրքական այս առածը՝ թէ թողաք յետոյս յետոյս, Կապ երեք օրը լրանալէ վերջ, ճամբայ հանեցինք ամէնքը մէկէն, ոմանք կառքերով, ոմանք սայլերով եւ աղքատներն եւս հետիոտն:»

— Արդեօք կը յիշէք, կառքերու եւ սայլերու թիւր ո՞րքան էր. — «Կարծեմ՝ 280 ը ձիու կառք էր, 550 ը եզան սայլ էր, ընդամէնն 830 կառք ու սայլ կար մեր հետ:»

— Բայց միթէ քաղաքին մէջ այսքան կառք ու սայլ կարելի էր գտնել:

«Եռոգկատի կառավարութիւնը շրջակայ գիւղական բոլոր կեդրոնները (նահիյէ) ոստիկան զինուորներ դրկելով՝ քաղաք բերել տուաւ տրամադրելի բոլոր կառքերն ու սայլերն, այս նպատակին յատկացուելու համար:»

Այս կիներու ու երախաներու թիւր ո՞րքան էր արդեօք: — «Ընդամէնն 6400 եւ քիչ մըն ալ աւելի էին բոլոր կիներն, աղջիկներն եւ երախաներն մէջը հաշուելով: Ասոնց մէջ կային մինչեւ 12 տարեկան տղայք եւս, որոնք այր մարդոց կարաւաններուն հետ չէին դրկուած՝ փոքր նկատուելնուն համար:»

— Ո՞րքանն հետիոտն էին այս կիներէն:

“Անցեալ դէպքէ՛ որքան կը յիշեմ՝, 4000էն աւելին կտոքերու ու սայլերու մէջ կրցան տեղաւորուիլ. իսկ վարձք տալու անկարող մնացեալ կիներն իրենց զաւակներով կարաւանին հետեւեցան ոտքով:”

— Այս կարաւանը որո՞ն յանձնուեցաւ առաջնորդելու համար Հալէպ: —

“Կարաւանները առաջնորդելու պաշտօնը միշտ ինծի յանձնուած ըլլալով, կիներու այս կարաւանին ղեկավարութիւնը եւս ինծի յանձնուեցաւ իբր այս վայրերուն ծանօթ ուստիկան զինուորներու հրամանատար մը: Արդէն ամէն տեղ ալ այս պարտականութիւնը իմ պաշտօնակիցներուս յանձնուեցաւ: Երբ 6400է աւելի կիներու, աղջիկներու եւ երախաներու այս մեծ կարաւանը՝ հետս առած եւ շրջականերէ բերուած 80է աւելի ուստիկան զինուորներով հասանք քաղաքէն 4—5 ժամ¹ հեռու զանուող այս դիմացի ձորին մէջ գտնուող 3 ջրաղացքները, որ “իւշ տէյրմէնլէր”, անուամբ ծանօթ է, հրաման տուի ուստիկան զինուորներու ննթասպաններուն (չափուշ), որպէս զի իջեւանին այս տեղը: Միաժամանակ հրամայեցի 830է աւելի կառուպաններուն եւ սայլապաններուն, որպէս զի իոս ձգելով ընտանիքները՝ իրենք դառնան իրենց զիւղերը:

Ապա օրեր առաջ պատրաստուած կառավարական ծրագրին համաձայն, քաղաքէն 25—30 թուրք դայակուհիներ բերել տալով սկսանք մանրակրկիտ խիստ քննութեան: Իւրաքանչիւր կին, աղջիկ ու տղայ մի առ մի խուզարկուեցան մինչեւ իրենց ներքնագեղատները, եւ հաւաքեցինք ասոնց բոլոր ոսկեղէն, արծաթեղէն, աղաման-դեղէն զարդերն ու արժէքաւոր իրեղէնները, ինչպէս նաեւ իրենց զգեստներուն երիզներուն մէջ նարտարօրէն կարած իրենց բոլոր նշուն մետաղ ոսկիները: Ասոնք ամէնքն ալ խարուելով թէ ստուգի Հալէպ իրենց այրերուն քով կ'երթան, հետերնին առած էին իրենց բոլոր արժէքաւոր եւ դիրատար ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրենց թանկագին զորզերն ու կապերտները: Արդէն կառավարութիւնն եւս այս նպատակով, “Հալէպ ձեր երիկներուն պիտի երթաք”, սուտը շինեց, որ ունեցածնին հետերնին առնեն . . . :

¹ Հարկ է հոս շեշտել, թէ վայրերու անուններն ու ժամերու թուին նման մամուրամտութիւններ անկարելի է հոս յիշել ճշգրտութեամբ:

Այնպէս որ կարճ ժամանակ վերջ, զատ զատ դէգեր (երդրն) կազմուեցան նարիւրաւոր եւ հազարաւոր կանացի ոսկի շղթաներով, ոսկի ժամացոյցներով, ադամանդեայ եւ այլ ազնիւ ու թանկագին քարերով ընդելուզուած քառամանեակներով, ապարանջաններով, օղերով, մատանիներով¹: Հազարաւոր հնչուն ոսկիներ գտանք կանանց զգեստներու մէջ կարուած: Այս պատճառով եւս խուզարկութիւնը սկսաւ այնքան երկարիլ ու դժուարանալ, որ հարկ եղաւ նոր խուզարկու կիներ ըբերել տալ քաղաքէն եւ կրկնակի խուզարկութիւններով միշտ նոր զարդեղէններ եւ հնչուն ոսկիներ գտանք՝ պահուած կամ կարուած ամենաթաքուն տեղերու եւ զգեստի ու ճերմակեղէններու ծալքերուն մէջ . . . »:

— Ծիրբի պէյ, քանի՞ ոսկիի արժէք ունեցող հարստութիւն մը կըրցար հաւաքել Յոզկատցի այս հայ կիներուն վրայէն . . . :

«Օ . . . շատ դժուար է այս մասին որոշ կարծիք մը յայտնելը, որովհետեւ մասնաւոր տոմար չըռնեցինք, ըռնողին կամ խլողին ձեռքը մնաց . . . ես ըսեմ՝ 30.000 հնչուն ոսկի, դուն ըսէ՛ 60.000 հնչուն ոսկի . . . »:

— Շատ լաւ, ըսիք որ այս հարստութիւնը խլողին ձեռքը մնաց, ըայց մասնաւորաբար որո՞ն ձեռքը շատ մնաց . . . :

«Հասարակ ժանտարմայէն ըռնէ մինչեւ պետական ամենաբարձր պաշտօնեան . . . »:

— Ծիրբի պէյ, քանի որ այսքան անկեղծօրէն եւ մտերմօրէն կը խօսակցիք, խնդրեմ՝ ներեցէ՛ք որ հարց մըն ալ տամ. դուք ո՞րքան հարստութիւն հայերու այս ջարդերուն առթիւ կըրցար ձեռք ըբերել. մասնաւանդ որ ձեր պաշտօնին ըբրմամբ անշուշտ առիւծի բաժինը ձեզ պահեցիք, քանի որ իբր ժանտարմայի հարիւրապետ այս կարաւանները անձամբ առաջնորդելու պաշտօնը ունենալով, մեծագոյն առիթները անշուշտ անցան ձեր ձեռքը, ինչպէս դուք ինքնին ըսիք քիչ առաջ: «Եթէ ամէնքը ինձի մտար, ի՞նչ աղէկ, ըայց կաշիէ պայուսակները (չէ՛յպէ՛) լեցնելով եւ ըբրանները եւս կնքելով քաղաք դրկեցի միութասարբֆին, ըայց այս առթիւ շատ գողութիւններ եղան.

¹ Հոս հարկ է յիշել, թէ զաւառի հայ ժողովուրդն առ ի չզոյէ ինայտղական դրամանաւուներու, իր ամբողջ իննայած գումարները այս կարգի զարդեղէնի կու տայ, օրէնքի կարգ անցած արեւելեան հին սովորութեան մը համաձայն:

կրնամ ըսել կառավարութեան ձեռքը հազիւ ասոնց կէտք հասաւ: Հազարաւոր գորգեր ու կապերտներ հաւաքեցինք եւ իրարու վրայ դիզեցինք այս ջրաղացքներուն մօտերը, քայց իմ՝ զբաղուած վիճակէս օգտուելով նոյն իսկ ոստիկան գինւորներն զողջան . . . :

Ծիշտն ըսելով, հազիւ 10.000 ոսկի հնչուն դրամ կամ՝ զարդեղէն հայոց աւարներէն ձեռքս անցաւ: Բայց պէտք է գիտնաս, որ ես միայն ժանտարմայի գոմանտան չեմ, այլ նաեւ Եոզկատի աղաներէն եմ (Էշրաֆ): Երեսուն տարի է Եոզկատի մէջ կը պաշտօնավարեմ, եւ թէպէտ ինծի քանիցս հազարապետի աստիճանով աւելի բարձր պաշտօններ առաջարկուեցան, քայց Եոզկատի մէջ միանգամայն կալուածատէր ըլլալուս եւ ազգական շատ ունենալուս, միշտ մերժեցի հեռանալ իմ՝ ծննդավայր Եոզկատէն, եւ նախապատիւ համարեցի աւելի նուազ աստիճանով եւ աւելի պակաս թոշակով հոս պաշտօնավարել: Արդէն տարիքս եկած լեցած է, 65ը անցեր եմ. ասկէ վերջ ո՞ր պիտի երթամ: Ունիմ Եոզկատի մէջ տուններ, կրպակներ եւ 2 հատ ջրաղացք, քայց՝ իսլամ եմ՝ փառք Աստուծոյ, (Էրհամ տիւլլահ իսլամըմ.) սուտ չեմ խօսիր, հայերուն այս վերջին տեղահանութեան եւ ջարդերուն առթիւ մեծ հարստութիւն դիզեցի: Բայց ես ձեր եմ. ի՞նչ պիտի ընեմ՝ հարստութիւնը, միակ տղաս պիտի վայելէ, որ այժմ Գերմանիա կը զանուի եւ գինւորական ուսման կը հետեւի. ան պիտի վայելէ, իէլալ ըլլայ . . . »:

— Պէյ, մի խօսակցութենէն անզգալաբար շեղեցանք. կ'աղաչեմ կը պատմէք, թէ այս 6400 է աւելի կիներուն, աղջիկներուն ու մանուկներուն վախճանը ի՞նչ եղաւ: « Հա՛ իրաւ ըսիր. ի՞նչ կը պատմէինք, խօսքը ո՞ր տարինք: Այսպէս չորս օր, չորս գիշեր. մանրագնին խուզարկութիւնը շարունակելով՝ ամէնքը իրենց բոլոր ունեցածէն մերկացնելէ եւ միայն իրենց վրայ հազած զգեստը ձգելէ վերջ, ամէնքը մէկէն հետիոտն ետ դարձուցինք Եոզկատ քաղաքին ետելը զանուող ընդարձակ սարաւանդը, ըսելով որ, կառավարութենէն ներուած ըլլալով նոր հրաման եկած է գիրենք կրկին քաղաք դարձնելու համար, որով ուրախութեամբ եւ առանց դժկամակութեան հետեւեցան մեր հրամանին . . . »:

Երբ երէկ մեր անցած ատեն հեռուէն ցոյց տուած սարաւանդս

հասանք, արդէն մեզ կը սպասէին օր առաջ 10—12.000 շրջականերէն հաւաքուած իսլամ ժողովուրդ»:

— Բայց շրջակայ գիւղերէն եւ քաղաքէն հաւաքուած իսլամ տղէտ ժողովուրդը ո՛րքիւ իմացած էր կառավարութեան գաղտնի նպատակն ու ծրագիրը, որ օր առաջ եկած էր ու կը սպասէր...: —

“Երբ 4 օր եւ 4 գիշեր խուզարկութեամբ զբաղած էինք, Յոգկատի տեղական կառավարութիւնը ոստիկան գինւորներ ղրկելով շրջակայ բոլոր թուրք գիւղերը, յանուն սրբազան ճիհատի հրաւիրած էր իսլամ ժողովուրդը՝ մասնակցելու կրօնական այս սուրբ պարտականութեան, որոշելով օրը եւ տեղը...:

Ուստի երբ որ որոշեալ տեղը հասանք, մեզմէ առաջ եւ որոշեալ օրը կանխելով բոլոր շրջակայքէն փութացած էին գալ հաւաքուիլ այս տեղը:

Որովհետեւ կառավարութեան հրամանը այս էր, որ անխնայ Զարդուին ամէնքն ալ եւ ազատող շրջայ: Ուստի փախչելու ամէն փորձ արգիլելու, եւ ծանօթներուն կարեկցելով հոգի ազատելու հետամուտ եղողներուն եւս գաղտնի փորձերը վիժեցնելու համար, հետս քերած 80 ոստիկաններով պաշարել տուի այս սարաւանդը (Թէփէն), եւ ամէն հաւանական փախուստի կամ թագստոցի տեղեր պահակներ կեցուցի:

Ապա ոստիկան գինւորներու միջոցաւ յայտարարել տուի ներկայ իսլամ ժողովրդեան, թէ իրենց կնութեան առնելու պայմանով (այսինքն ոչ թէ փրկելու մտքով ըսել կ'ուզէ) ճ'վ որ գեղեցիկ կոյս աղջիկներէն կամ հարսներէն գատել կ'ուզէ, կրնայ անմիջապէս ընտրել, սպանդի միջոցին ընտրութիւն ընելը արգիլեալ է:

Ասոր վրայ, հազիւ 220—250 աղջիկներ ու հարսներ գատուեցան ներկայ ժողովուրդէն եւ ոստիկան գինւորներու կողմէն:»

Երբ այս քստմնեցուցիչ ու սարսափելի պատմութիւնը հասաւ կոտորածի իսկական նկարագրութեան, պահ մը լռեց, փակեց աչքերը, “ապտէս, առնելու մասնաւոր ձեւով երկու ձեռքերը երեսին տարաւ, լուացուելու պէս ձեռքերը սահեցուց մինչեւ սպիտակ մօքուրը եւ գուրանէն մէկ բանի աղօթքներ մըթմսչելով ապա դարձաւ ու ըսաւ ինծի. “Աստուած այսպիսի մահ ոչ ոքի ցոյց չտայ” կամ իր բառերով — Ալլահ պէօյլէ էօլիւմ քիմսէյէ կէօսթէքմէսին: —

— Գնդակով սպաննել տուիք թէ սուինահար ըրիք: — «Պատե-
րագմի շրջան է հիմա, զնդակը սուղ է. այլ իսլամ՝ ժողովուրդը այս
սպանդին վազած ատեն իր գիւղերէն ձեռքը ինչ որ ինկած էր,
կացին, սակր, մանգաղ, մահակ, ըրիչ, բահ, (կամ իր բառերով,
պալթա, սաթըր, պըչկը, սօփա, գազմա, քիւրէք) ասոնցմով հանդի-
պածին զարկաւ զետին փոեց. վերջսպէս ինչ որ ուզեց ըրաւ...»:

Արդարեւ անհնար է գրչով իրական պատկերացումը փորձել
այս 6400 անտէր ու անպաշտպան կիներու, պարկեշտասուն
կոյսերու եւ հարսներու, անշափահաս մանուկներու եւ ծծկեր երա-
խաններու անգիտակից վազքերն, իրարու փարիլը, երկնքի խուլ կա-
մարներն վար առնող աղէկտուր ճիշերն ու վայնասունները, փըր-
կուելու յոյսով աղիողորմ աղաչանքներն ու արտասուալից պա-
ղատանքները մի առ մի թուել...:

Մեզի ուղեկից եղգկացի եւ պօղազլիանցի ոստիկան զին-
ւորներն անվերապահ կերպով եւ պարծանօք պատմեր են մեր ար-
տորի ընկերներէն ոմանց, թէ ինչպէս հրապարակաւ լլկումներ,
գլխատումներ ըրած են, մարմնի զանազան մասերը կացինով եւ
կամ այլ հետերնին բերած գործիքներով կտրած, յօշոտած են:
Թէ ինչպէս ծծկեր երախաներ եւ մանուկներ երկու ոտքերէն քա-
շելով պատռած, քարերու զարկած են, կոյս աղջիկները լլկած եւ
մանուկները յօշոտած իրենց մայրերու աչքերուն առջեւ...:

Ահ ի գուր է ջանալ փորձել զոնէ ուրուագիծը տալու արեան
այս համատարած նախճիրին: Ո՛չ Չարմաղան, ո՛չ Ալիասլան, ո՛չ
Ջինկիգ-խան եւ ոչ ալ Լէնկթիմուր այսքան անագորոյն կերպով
ուզեցին վարուիլ իրենց ոտնակոխ ըրած երկիրներու ժողովուրդ-
ներու եւ մանաւանդ կիներու, աղջիկներու եւ անմեղ մանուկներու
հետ: Ինչ որ Թաթարներու, Սելճուզներու, Մամլուկներու եւ առ-
հասարակ իսլամ կրօնի տարածիչներու աշխարհակալ պետերը
հազարէ աւելի տարիներ առաջ չէին ըրած, «Իթթիհատ եւ թէ-
րագգը», թուրք կուսակցութեան վայրագ պետերը, եւ ասոնց զա-
ւառներու մէջ այն ատեն զտնուող քաղաքային ու զինուորական
մեծ ու փոքր պաշտօնեաները ու աւարի կանչուած թուրք ժողո-
վուրդը, գործեցին անխղճահար իրենց արիւնածարաւ մոլեգնու-
թեանը եւ խժոճութեանը մէջ ջանալով իրար իսկ զերագանցել...:

Ասլա չամչցան իրենց այս եղեռնական սխրագործութիւնները, հազուադէպորէն իրենց պատահած հայերուն պատմելու եւ պարծենալու . . . , իրենց զոհերու թուովը եւ իրենց ըրած շարչարանքներու անլուր տեսակներովը . . . :

Կողք կողքի ձիավարելով, մեր ժամեր տեսող այս եղերապատում՝ ու եղեռնապատում՝ խօսակցութիւնը հասած էր վերջապէս կէտի մը, երբ այս աննախընթաց նահատակութեան ի լուր՝ այլեւս անկարող եղայ ինք զինքս զսպել, եւ անքացատրելիօրէն ճշող այս տպաւորութենէն, եւ արիւնոտ վայրերուն իսկ առթել չկրցած երկիւղէն ծառացած, դարձայ, ու մանկական անմեղ հէքիաթի մը նման այս ամէնը պատմող հարիւրապետ Շիքրիի ըսի՝ — Բայց Պէյ, դուք ծերունի հին իսլամ՝ մըն էք, ի՞նչպէս առանց խղճահարելու կոտորել տուիք այսքան հազարաւոր անմեղ կիներ, աղջիկներ ու մանուկներ, որոնք ոչ «քոմիդէնի» էին եւ ոչ ալ ապստամբ. միթէ պարտական չպիտի՞ մնաք այս անմեղ արիւնին համար Աստուծոյ, Մարգարէին եւ Չեր խղճին առջեւ . . . :

«ԱՄՆՆԵՆՆ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՄԿ ԵՍ ՆՈՒՐՈՒՄԿ ԵՍ ՍՐՏԱՋԱՆ ՊԱՐՏԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՍ ԿԱՏԱՐՅԵՍ ԱՍՏՈՒԹՈՅ, ՄԱՐԳԱՐԵՍ ԵՍ ԽԱՆՔԱՅԵՍ ԱՌՋԵՆ . . . : ՈՐՈՎՅՏԵՆ ԾԻՆՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ԷՐ . . . ԵՂԵՍԻՈՒԼՍՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԸ ՈՐ ՄԵՐ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄԱՃԱՆՈՂ ԲՆԱՋԻՆՔ ԸՆՆԵՆՈՒ «ՓՆՊՎԱ» ՀԱՆԱԾ ԷՐ, ԽՍԿ ԽԱՆՔԱՅԵՍ ԵՍ ԱՆԻՐԱՅՆՆԵՆՈՎ ԱՅՍ «ՓՆՊՎԱ», ԱՍՈՐ ԳՈՐԾԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՄԱՅԱԾ ԷՐ . . . : ԽՍԿ ԵՍ ԱՆ ՈՐ ԶԻՆՈՐԱՎԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՅ ԹԱԿԱՐՈՒՄ ՀՐԱՄԱՆԸ ԳՈՐԾԱՐՅԵՍ . . . : ՄԻՔԷ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՄԷՔ ՄԱՐԻ ՍՊԱՆՆԵՆԸ ՈՃԻՐ ԿԸ ՀԱՄԱՐՈՒ . . . :»

Այս անպատկառ եւ անլուր յայտարարութեան վրայ այլեւս լռեցի. որովհետեւ ի՞նչ կրնայի պատասխանել 42,000 անմեղ ժողովուրդ անխնայ կոտորող դահնապետի մը, երբ անգէն, անպաշտպան կիներ եւ ծծկեր մանուկներ անգթօրէն կոտորելը պատերազմի մէջ մարդ սպաննելու կը նմանցնէր . . . : Մանաւանդ որ մեր ճամբորդութիւնն եւս մտած էր փուլի մը մէջ, երբ ամէն վայրկեան յանակնկալս մահը դիմագրաւելու սարսափեցուցիչ հարկին ներքեւ կը գտնուէինք:

Մեր դաժան հարիւրապետը չզայրացնելու համար, ինչպէս միշտ, այս անգամ՝ եւս խօսքս շարունակելով եւ կատակախառն հեղանակով հարցուցի — Պէյ, զիտես որ մենք եկեղեցականներս ժողո-

վորդը հանդերձեալ աշխարհի պատիժներով կը վախցնենք... , դուք
ինչպէս պիտի քաւէք անդիի աշխարհին մէջ Ձեր այս մեղքերը... :

“Օ՛, ՇԱՏ ԴՈՒՐՈՒՆ, ԵՍ ԱՐԴԷՆ ՔԱՅՑՈՒ ԵՒ ԱՆԴՈՒ ԱՇՏԱՐՀՈՆ ՆՇՈՒ
ՉՉԳԵՑՈՒ... : ՈՐՈՎՅԵՑՆԻ ԱՄԷՆ ԱՆԳԱՄ ԸՐԱԾԻՍ ՆՄԱՆ, ԱՅՍ ՊԱՏՄԱԾ ԿՈՏՈ-
ՐԱԾԷՍ ՎԵՐՋ ԱԼ, “ՓՈՍԹՍ” ԳԵՑՈՆ ՓՈՇԼՈՎ, ՆԱՄԱԶՍ ԸՐԻ ԵՒ ՓԱՌ-Ք ՏՈՒՒ
ԱԼԼԱՀՈՆ ՈՒ ՄԱՐԳԱՐԷՐՈՆ, ՈՐ ԱՐԺԱՆԻ ԸՐԱՒ ՋՈՒ ԽՄ ԺԵՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՍ ՕՐԵ-
ՐՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԺԻՆԱՏՈՆ ԱՆՉԱՄԲ ՄԱՍՆԱԿՏՈՒԹԵԱՆ... : ՔԱՆ՝ ՔԱՆ՝ ԱՆԳԱՄ-
ՆԵՐ ՄԷԿ ՔԱՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՌԱՋ՝ ՏԱՐԻՔԻՍ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՋՈՍ ՆԱԳԻՍՏԵԱՆ Կ՝ՈՒ-
ՋԷՐՈՆ ԿՈՉՆԷ, ԱՂԷԿ ՈՐ ՉԵՄ ԸՆԳՈՒՆԵՐ ԻՆԺԻ ՔԱՆԻՑՍ ԵՂԱԾ “ՔԱՔԱՎԻՑՈՒ”
ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ... :”

Ուզեցի օգտուիլ արտակարգ պաղարեամբ, պարծանօք ու յո-
խորտանօք շատ խօսելու մասին ցոյց տուած իր տրամադրութենէն,
եւ փոքր ինչ այլեւս խօսակցութեան մեր նիւթը փոխելու համար,
մասնաւանդ որ սարսափելի այս տուամին վերջին վարագոյրն ալ
ինկած էր արդէն, հարցուցի — Գերմանիա երբեք տեղեկութիւն
չունեցա՞ւ եւ դիտողութիւն չըրա՞ւ՝ միլիոնէ աւելի կոտորուած քրիս-
տոնեայ ժողովուրդի մը այս սպանդին համար: — Ասով կը փորձէի
գերմաններու հայոց սպանդին մասնակցութեան շափն ու պա-
տասխանատուութեան բաժինը ճշդել նոյն իսկ պետական ու գին-
ւորական բարձր պաշտօնեայէ մը, որ թէպէտ գաւառի մէջ կը
գտնուէր, բայց իբր կառավարութեան ծրագիրներու գործադրիչ
մը՝ եւ ամենանշանաւոր ջարդարարներէն մէկը, բնականաբար
իրագեկ պէտք է ըլլար պետական գաղտնի բոլոր արտաքին եւ
ներքին իրադարձութեանց:

“Եւրոպան խաբելու համար, թէպէտ անցեալ տարի Էնկիւրիի
ջարդերուն լուրը Պոլիս հասնելուն, ձեւակերպութեան մը համար
դիտողութիւն ըրաւ եւ քննիչ ալ դրկեց Էնկիւրի, բայց մենք շատ
լաւ գիտէինք, որ այս դիտողութեան իսկական շարժառիթն էր,
կարծել չտալ թէ իր ալ մատը կայ այս կոտորածներուն մէջ: Այս
դիտողութեան վրայ, թէպէտ հայոց ջարդերը կարճ ժամանակի
մը համար դադրեցան, բայց յետոյ կրկին շարունակուեցան: Միայն
սա տարբերութեամբ, որ աւելի զգուշաւոր եղանակով տեղի ունե-
ցան եւ սպաննուածներուն դիակները այլեւս մէջտեղ չծգուեցան... :
Պոլսէն եկած մասնաւոր հրահանգներու վրայ՝ ամէն ջանք եղաւ
եւ կարելի ամէն միջոց ձեռք առնուեցաւ, որպէս զի եւրոպացիները

կամ աւելի ճիշդ Ամերիկեան միսիոնարները անտեղեակ մնան Անատոլիի խորերը կատարուող ջարդերուն . . . :» — Պէյ, ընդհանուր կարծիքը այս է, թէ Գերմանիոյ ալ մատր կայ այս ջարդերուն մէջ. որքան ճիշտ է այս կարծիքը: —

«Ատոր տարակոյս կայ. Իթթիհատի քովդէին, կամ Թալաթին ու Էնվէրին բերանին էր ինկած դարերէ ի վեր՝ աշխարհակալ ամենահզօր Սուլթաններու ընել չկրցածը՝ այսպէս քանի մը ամառան մէջ ընել լմացընել: Գերմանիա մեզի հասկցուց, թէ ցորչափ օսմ. կայսրութեան սահմաններուն մէջ հպատակ ուրիշ ցեղերը մեզի բաղդատմամբ 20% համեմատութեան չհասցնենք, ազատելիք չունինք մեր գլխուն եկած շարունակական փորձանքներէն: Բայց չկարծես թէ Իթթիհատը միայն հայերը կոտորելով պիտի բաւականանայ, բիշ օրէն միւս ցեղերուն, մանաւանդ Արաբներուն¹ հաշին ալ պիտի մաքրենք: Արդէն Սեբաստիոյ հայերը տեղւոյն Չէրքէզներուն ձեռքով ջարդել տալէ վերջ, կառավարութիւնը այս ջարդարար Չէրքէզները պաշարելով՝ ամէնքն ալ կոտորել տուաւ, ըսելով թէ առանց իր գիտութեան անմեղ հայեր ջարդած են!!!: Մինչդեռ Չէրքէզները կառավարութեան յանձնարարութեամբ ջարդած էին հայերը: Թուրք կառավարութեան հնարամտութեան (տողապին) միթէ իրազեկ դեռ չնս եղած, այնքան ատեն գաւառի մէջ առաջնորդութիւն ըրած ըլլալով:

Ի՞նչպէս զերմաններն կրնան չքմեղանալ, ըսելով թէ լուր չունէին հայոց կոտորածներէն: Անատոլիի մէջ կոտորուած եւ տեղահան եղած հարիւր հազարաւոր հայերու տուններուն խոհանոցի պղնձեղէնները ամիսներով՝ Սոզկատէն Էնկիւրի երկաթուղի դրուելու համար, հարիւրաւոր կառքերով եւ սայլերով եւ էի փոխադրողը: Այս անհատնում՝ պղնձեղէնները իսկոյն Գերմանիա փոխադրուեցան զէնք շինուելու համար: ԱՍԿԷ ՋԱՏ, ԼՔՈՒԱԾ ՈՒ ԿՈՂՈՊՏՈՒԱԾ ՀԱՐՈՒՐԱՌՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐՈՒ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԲՈՂՈՐ ՄԾԹ ՈՒ ՓՈՔՐ ՋԱՆԳԱԿՆԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԱ ՂՐԿԵՑՈՒՆՔ՝ ԲՈՌՈՒՓԻ ԿՈՐԹՆՐԱՆԻՍ ՄԷՋ ԹՆԴԱՆՕԹ ՁՈՒԼԵՒՈՒ ՀԱՄԱՐ: ԳԵՐՄԱՆՆԵՐԸ ԱՍԿԷ՞ ԱՆ ԶՀԱՍԿԱՆ, ԹՎ Ի՞ՆՉ Կ՛ԱՆՑՆԻ ԿՐԿԱՆԱՏ ԱՆՏՈՂՈՒ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒՆ ԳԼԽՈՒՆ . . . »:

¹ Ստուգիւ մէկ քանի ամիս վերջ 1916 ին ամառն Սուրբիոյ բանակին վերին հրամանատար ժէմալ, սկսաւ արաբներուն դէմ ալ հալածանքն ու Գրամասկոսի մէջ սկսաւ Արաբ մեծամեծներ կախել:

Արդէն 2—3 ժամ՝ միայն կարճ ընդհատումներով տեսող այս պատմական եւ յոյժ կարեւոր եւ անմոռանալի խօսակցութիւնը վերջացնելով, ինք ճեռացաւ ու անցաւ առաջ՝ զինք հրաւիրելու եկող ոստիկան զինուորներու չափուշին ուղեկցութեամբ:

Երբ առանձին մնացի, մեր կարաւանին հետիոտն ընկերներէն պոլսեցի մէկ քանի հայ մտաւորականներ, եւ ի մասնաւորի փաստաբան Պօղոս Դանիէլեան, որ խիստ մօտէն մէկ քանի ընկերներով կը հետեւէին լարուած ուշադրութեամբ մեր երկուքին, ըսաւ՝ «Եթէ պաշտօնապէս Պոլսէն եւ ամենահեղինակաւոր անձերու կողմէ քննիչ եկած ըլլայիք, չէիք կրնար այսքան նարտարօրէն խոստովանցնել այս ոճրագործ հրէշը: Երանի՛ թէ օր մը աշխարհ լսէր այս 40.000 հայ ջարդող հարիւրապետին պատմական մեծ արժէք ունեցող խոստովանութիւնները»:

Ինչպէս կանխաւ շեշտեցի, ոճրագործ խօսակիցս, յաճախ կը կրկնէր՝ թէ — փրկութիւն չկայ ձեզի ալ, ամէնքդ ալ պիտի մեռնիք, միայն թէ ես կառավարութենէն հրահանգ ունիմ՝ կարելին ընելով՝ ձեր եւ ձեր ետեւէն եկող Դասթմունիի հայերու կարաւանները ողջ անցընելու այս տեղերէն, ուրկէ ոչ մէկ կարաւան ողջ անցած է դեռ: — Սոյնպէս յաճախ կ'ըսէր ինձի — յիմար չըլլաս, կարծելու, թէ Տէր-Ջօրի եւ շրջակայ անապատներուն մէջ տարագրուած հայերը ողջ պիտի ձգուին. անոնք ալ վերջ ի վերջոյ պիտի ընաջնջուին, կամ իր բառով, որ ընդհանուր կարգախօսի քանաձեւն էր, կը գործածէր յաճախ «փաքլամաք» կամ «հարճարք» այսինքն «մնացածներն ալ պիտի մաքրենք կամ ծախսենք հետզհետէ . . .»: —

Եթէ այս ծեր ոճրագործն մէկ կէտի մէջ սխալեցաւ, այս էր որ միշտ կը կրկնէր, թէ Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայերն ալ տարագրուելով պիտի «մաքրուին»: Ու երբ կ'ըսէի, թէ դեռ այս երկու վայրերու հայերը տեղերնին կը մնան, զլիսու մերժողական շարժումով մը կ'ըսէր, ինք կը զարմանայ՝ թէ ինչպէս մինչեւ հիմա Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայերը շտարագրուեցան, քանի որ ասոնց համար ալ Իթթիհատի քոմիդէն տեղահան ընելու որոշում տուած էր:

Բայց ինչ որ չուզեց ըսել հարիւրապետ Շիրքի՝ իր պատմած սպանդի վերջին բոպէներու մանրամասնութեանց մասին, քիչ վերջ

իմացանք մեզ ընկերացող եռզկատցի ոստիկան այն զինւորներէն, որոնք ականատես եղած էին այս զանդեցուցիչ մեծ սպանդին: Թէպէտեւ ես անձամբ չլսեցի, որովհետեւ միշտ զբաղած էի հարիւրապետով եւ չէի ուզեր բաժնուիլ իրմէ, աւելի շահելու համար իր բարեացակամութիւնը, եւ ալ աւելի կորզելու համար իրմէ նորութիւններ՝ զիս հետաքրքրող եւ ցայն վայր ինծի համար անձանօթ մնացած իրադարձութեանց մասին:

Այս ոստիկան զինւորները պատմեր են, թէ ինչպէս 10.000է աւելի շրջականներէն հաւաքուած թուրք խուժան մը «Ալլահ, Ալլահ», գազանային վայրագ պողոտութիւններով՝ կը յարձակի եռզկատցի 6400է աւելի անտէր ու անպաշտպան կիներուն, աղջիկներուն եւ երախաններուն վրայ: Այս միջոցին յառաջ եկած վայնաստունը, գոռում՝ գոռումը, աղէկտուր ճիչերն, եւ կացիներով, ուրագներով, սակրներով եւ այլ այս կարգի զէնքերով թուրք խուժանը այնքան կատաղօրէն կ'իյնայ իր անմեղ զոհերուն վրայ, որ խժալուր այս աղմուկը մինչեւ մէկուկէս ժամ հեռու շրջակայ գիւղերը կը լսուին . . . : Կառավարական պատուէրին վրայ ոչ որ իր քաղաքացի կամ՝ ծանօթ ընտանիքները փրկելու համարձակութիւն կ'ունենայ: Որովհետեւ մահուամբ պիտի պատժուէր այն՝ ո՛վ որ համարձակէր մէկը փրկել. որով կը սկսին անխնայ կոտորել, անտարբեր մնալով ամէն պաղատանքի:

Անհար է ոչ թէ գրել, այլ նոյն իսկ երեւակայել այս մեծ եղեոնը կամ տոամը՝ իր իրական մանրամասնութեամբը. որովհետեւ այսքան հզօր երեւակայութիւն մը ունենալու համար՝ անպատճառ ոճրագործներու յատուկ ներքին կարողութիւններ անհրաժեշտ են . . . :

Երբ սպանողը կը լքանայ, սպա կը սկսին բոլորովին մերկացնել հազարաւոր սպաննուած եւ յօշոտուած այս զոհերը՝ զգեստները հետերնին տանելու նպատակով: Այս դիակապուտին կը մասնակցին հետզհետէ ոճրին վայրը շրջակայ գիւղերէն փութացող թուրք կիներ. եւ շատեր իրենց ծծկեր կամ՝ մէկ քանի տարու երախանները զրկերը կու գան . . . , մէկը շունենալնուն համար իրենց տունները, որ տէր ըլլայ իրենց մանուկին:

Բայց այս՝ ոչ նուազ անշուշտ պիտի նպաստէր թուրք ցեղին

վարդային վայրագ ընազդները ի մանուկ տիոց սրելու ու վարժեցրնելու արեան կարմիր գոյնին ու հոտին . . . :

Յաւիտենական սրբութեամբ օծուն եւ յաւերժացեալ այս հագարաւոր մեծ ու փոքր մարտիրոսունիներու զգեստներու կողոպուտը կը տուէ 4—5 օր: Ապա կարգը կու գայ ամէն կողմէ արեան հոտ առնելով խուժող շուներուն, գայլերուն եւ շնագայլերուն. ասոնք ալ կը լրացնեն թուրքերուն սկսած գործը . . . :

Ապա քացօղեայ մնացած այս մարմինները կը սկսին ուռիլ, նեխիլ եւ կազմալուծուիլ: Երբ յանկարծ Պոլսէն ներքին գործոց նախարար Թալաթ, Էնկիւրիի մէջ մթերուած հացահատիկը եւ ընդեղէնները Պոլիս փոխադրելու !!! պատրուակին ներքեւ, անձամբ կու գայ Էնկիւրի եւ ապա ինքնաշարժով գաղտնապէս Եոզկատ այցելելով կ'ուզէ քննել թէ ո՞ր շրջաններէ ԼԱՌ ԳՈՐԾԱՐԻՈՒՄԻ ԵՆ:

Այս պատենութեամբ ոճրին հետքերը կորսնցնելու նպատակով մեծ փոսեր քանալ տալով ի մի հաւաքել կու տայ ցան ու ցրիւ գրեթէ արդէն կ'մախացած փշրանքներն տարաքախտ մարտիրոսունիներուն, կարծելով նաեւ թաղել այս մեծ տուամին սրտանմլիկ սեւ ու արինոտ պատմութիւնը:

Իսկ գերման կայսրը Վիլհելմ, երբ Թալաթ կ'այցելէր Պեոլին, մարդկային պատմութեան մէջ շտեմնուած մեծ ոճրագործը կը պատուէր սեռ ԵՐԾՈՒՌ պատուանշանով: Պատիւ մը՝ որ շատ հագուադէպօրէն կ'ընծայուի ոչ գերմաններու: Այս պատուանշանին շնորհիւ Թալաթ կը բարձրանար գերման ազնուականներու աստիճանին, իբր թուրք կայսրութեան Կամպէթան Բաւլուրը, կամ Պիզմարքը . . . :

Եթէ այս թուրք հարիւրապետը՝ իր ցեղը չբմեղացնելու մտօք էր որ գերմանները կ'ամբաստանէր, միւս կողմէն Գերմանիոյ քաղաքական ու զինուորական պատասխանատու անձերն՝ ալ բոլորովին չէին կրնար լուսլ Պիղատոսի նման իրենց ձեռքերը հայ անմեղ արիւնէն:

Ի դէպ է հոս յիշատակել, թէ Եոզկատէն մինչեւ Կեսարիս մեր անցած բոլոր ճամբաներուն վրայ, մեր հանդիպած իւրաքանչիւր իսլամի վրայ — արդէն քրիստոնեայ ժողովուրդ մնացած չէր այլեւս այս կողմերը — ԸԼԼԱՅ ԱՅՐ, կ'ին թէ մանուկ, գրեթէ 80

տողոս հագած էին եւրոպական զգեստներ, կրելով վրանին իրենց գործած ոճիրներուն անժխտելի հետքերը:

Արդարեւ ծիծաղելի էր տեսնել տրեխաւոր եւ շալվարով գիւղացիներու վրայ “ոէտէնկոթներ”, “պօնժուռներ”, “ժաքէթներ”, ամենարնտիր կերպասէ զանազան արանց եւ կանանց եւրոպական զգեստներ, որոնց մէկ մասը մէկին վրայ, ուրիշ մասը երկրորդի մը կամ երրորդի մը վրայ էր: Բոկոտն թուրք գիւղացի տղայք հագուած էին “մատնիլով” զգեստներ: Իսկ այրերու վրայ յաճախ կը տեսնէինք ոսկի շղթաներ ու ժամացոյցներ: Թէպէտ կիներու վրայ ալ աղամամնդեայ շատ զարդեր կը գտնուէին, սակայն շատ դիւրութիւն չունէինք կիներ տեսնելու, չնայած որ թուրք գեղջկուհիներ “նամնրամի” սովորութիւնը ի վիճակի չեն խստութեամբ գործադրելու Պոլսոյ “հանրմներուն”, նման որովհետեւ դաշտային աշխատութիւնները չի թոյլատրեր այսպիսի կրօնային կաշկանդիչ սովորոյթներ յարգելու:

Հարիւրապետ Շիւքրի՝ Իթթիհատի քոմիդէին եղեոնական հրումաններն հանոյքով միշտ գործադրած ըլլալով հանդերձ, իբր *صالحه و صالحه و صالحة و صالحة*, չափազանց հայտնալից լեզու կը գործածէր Իթթիհատի քոմիդէին դէմ առհասարակ, քայց ի մասնաւորի իթթիհատական պետերու եւ մանաւանդ Թալաթի եւ Էնպէրի դէմ: Յաճախ կ'ըսէր՝ “Ասոնք գնչուէ սերած կամ հրէութենէ դարձած (տէօնմէ) բախտախնդիրներ են, խելքերնուն փչածը կ'ընեն, վերջը խորհիլ չկայ որ . . . , տեսնենք այս մեր ըրածին տակէն ինչպէս պիտի ելլենք . . .”, ակնարկելով հայ եղեոնին:

Բայց այս վերջին խօսքերը ոչ թէ խղճահարութենէ, այլ հաւանական պատիժի մը երկիւղէն առաջ եկած մտավախութիւն էր: Որովհետեւ անմտութիւն էր արհեստով ոճրագործի մը եւ տասնեակ հազար անմեղներ ջարդող հրէշի մը մօտ՝ այլեւս խղճմտանք փնտոել:

La rencontre avec une autre caravane
de condamnés à mort.

23.

ՄԱՅԱՊԱՐՏՆԵՐՈՒ ՈՒՐԻՇ ԿԱՐԱԻԱՆԻ ՄԸ ՀԱՆԳԻՊՈՒՄԸ

Մեր վերեւ յիշած դժնդակ խօսակցութիւններէն ծայր աստի-
ճան ջղագրգիռ եղած էի, մանաւանդ որ մէկ կողմէ անկարելին ի
գործ պիտի դնէի ներքին փոթորկայոյզ վրէժխնդրական զգա-
ցումներս լեցնելու. միւս կողմէն իր «բարեկամութիւնը» ալ աւելի
վայելել կարենալու համար ջանալու էի ըլլալ յոյժ փաղարուշ,
հաճոյակատար եւ ստիպուած էի միշտ իրաւունք տալ իրեն եւ
թուրք պետութեան եղեռնական ըուրր արարքներուն:

Ասով հանդերձ մտքի շարշարալից վերջիշումով մը՝ ջանք ու
ճիգ կը թափէի մի առ մի մտքիս մէջ դասակարգելու եւ արմա-
տացնելու՝ մարտիրոսացած ցեղիս քիչ առաջ լսած սարսափեցու-
ցիչ դրուագները, խորապէս համոզուած՝ թէ Տէրամբ եթէ օր մը
ողջ մնալ յաջողէի, պիտի կրնայի՝ անշուշտ արօժատեալ ևս ուր
ևոր ԼՍԱԾՆԵՐՆ ՈՒ ՏԵՍԱԾՆԵՐԸ . . . :

Յոգկատ-Պօղազլիան նամբուն մեր երկրորդ օրը՝ կէս օրին
մօտ էր, երբ յանկարծ նեղ ձորի մը մէջ, ջրաղացքի մը մօտը
ականատես եղանք մեզ ամէնքս ալ մահուան մղձաւանջով լեցնող
դէպքի մը: Բայց այս անգամ՝ ոչ թէ անցեալ արիւնտ ապամու-
թեան մը կսկծեցուցիչ վերջիշումն էր, այլ դառն իրականութիւնն
էր, որ կ'արձանանար մեր աչքերուն առջեւ, որ այլեւս պատրանք
չէր, այլ սարսափեցուցիչ իրողութիւն:

Ըստ սովորութեան ցան ու ցրի նամբուն երկայնքին՝ գրեթէ
իրարմէ ¹/₄ ժամ՝ հեռաւորութեան վրայ առաջ քալող մեր կարա-

ւանը՝ յանկարծ կանգ առած էր, եւ հետզհետէ աքտրականները սեղմ՝ շարքերով իրարու կը մօտենային: Իսկ ես հարիւրապետին հետ՝ երկուքս ալ ըստ սովորութեան ձիով ամենավերջը կու գայինք, երբ տեսանք հաստ պարանով իրարու պնդօրէն կապուած 54 հոգիէ բաղկացած ուրիշ կարաւան մը, ամէնքն ալ կամ վաթսունէն վեր ծերունիներ եւ կամ 13—16 տարեկան պատանիներ, ըլլորովին մաշած ու թափթփած զգեստներով եւ ոմանք եւս նոյն իսկ ցնցոտիներով:

Ասոնք միակ արու մնացորդներն էին Եոզկատի 3000 տուն հայութեան, որ անցեալ 1915 աշունէն ի վեր թագնուած էին ո՛ր եւ է կերպով քաղաքին մէջ հրաշքով մնացած մէկ քանի տասնեակ զինւորի ընտանիքներու մօտ: Բայց ամիսներ վերջ, կարծելով թէ ամէն վտանգ անցած է եւ կտուպարութեան հայերու ընդհանուր ներման դիտումնաւոր կեղծ լուրերէն քաջալերեալ՝ հետզհետէ դուրս գալով, կը սկսին մէկ մէկ օրապահիկի հետամուտ ըլլալ՝ ըստ իրենց կարողութեան:

Սակայն օրին մէկը յանկարծ մէջտեղ երեւցած այս մնացորդ ըլլոր հայերը, ըստ նախօրօք պատրաստուած ցուցակի ձերբակալելով, մէկ քանի օր եւս քանտը պահելէ վերջ, աքտրի անունին ներքեւ այս խեղճերը իրարու կապած կը բերեն այս ամայի ձորին մէջ մի առ մի սպաննելու հաստատ նպատակով:

Իսկ ասոնց իբր թէ ապահովութեան յատկացած հետեւեակ 8 ոստիկան զինւորները, նոյն առտուն իսկ կը սպաննեն այս թշուառներէն 4ը, ընտրելով ամենակտրիճ եւ ուսեալ երիտասարդներէն, ծրագրած ըլլալով մնացածները յանձնել ամէն կողմէ հաւարի եկած զիւղացի խուժանին, որպէս զի իր հասկցած ձեւով ու ըստ իր «վարժութեան», «մաքրէ», կամ «ծախսէ», ինչպէս սովոր էին ըսել թուրքերը:

Մի անհնար է մոռնալ այն սրտանմլիկ տեսարանը, երբ հագի մեր կարաւանը նկատած, եւ մանաւանդ հայ եկեղեցական մը յանկարծ տեսնելով հեծեալ եւ քարեկամական խօսակցութեան մէջ իրենց վաղածանօթ հարիւրապետ Ծիրբրիի հետ, ասկէ քաջալերուած, ուրուրէ հալածական իրենց մօր թեւերուն տակ լեղապատուտ վագող վտռեակներու նման, առանց ուշադիր ըլլալու նոյն

խակ իրենց հսկող ոչափական գինւորներու սպառնացող արգելքին, աճապարեցին կտրել մեր ճամբան: Արտասուբով կ'աղաչէին ինձմէ որ փրկեմ՝ գիրենք իրենց սպառնացող վերահաս անխուսափելի սպանդէն: Թէ՛ հարիրապետէն եւ թէ՛ մասնատրաբար ինձմէ թուրքերէն լեզուով իրենց յուսահատ վիճակը պատմելով կեանք կը հայցէին: Իսկ մահապարտներու այս կարաւանին մէջ գտնուող հայախօս դպրոցական պատանիները մայրենի լեզուով գաղտագողի կը հասկցնէին ինձի, թէ իրենցմէ արդէն չորսը սպաննուած են եւ շրջականերէն հետզհետէ հաւաքուող թուրք զիւղացի խուժանին ստուարանալուն գիրենք կը սպասցնեն մէկ անգամէն իրենց հաշին ալ մաքրելու համար: Ապա լալահառաչ կը պաղատէին որ ազատենք գիրենք ու չձգենք գիրենք հոն, ու կ'ըսէին — Աստուծոյ սիրոյն մեզ ալ հետերնիդ տարէք, եթէ անցնիք երթաք եւ մեզ հոս ձգէք, անմիջապէս մեզ ալ պիտի սպաննեն մեր միւս ընկերներուն պէս: —

Որովհետեւ ամէնքը ամրապէս իրարու կապուած էին իրենց արմուկի վերի մասերէն, երբ մէկ քանին շարժէին՝ ամբողջ կարաւանը կամայ ակամայ միասին շարժիլ ստիպուած էր: Գաւառի ընաչնչուած կամ տարագրուած մէկու կէս միլիոն հայութեան այս հիւժած ու ազագուն իլեակները, ծառացած մեր ճամբուն վրայ անդադար շնորհք կը խնդրէին, եւ այն ալ կեանքի շնորհք իրենց մէկ հոգեւորականէն, որ ինքն ալ մահապարտ արտրական մըն էր. միայն իրենցին պէս դեռ չէր հնչած անոր ալ մահուան վերջին ժամը:

Արդարեւ վայրկեաններ կան, յորում՝ ամենատկար հոգիներն իսկ յանդուզն դիցազուններ կը դառնան, եւ ամենազգոյշ եւ դանդաղ լեզուներն իսկ հրաշագործ ճարտասաններ կը թուին ըլլալ: Ո՛հ անհնար էր մեզի անտարբեր մնալ այսքան արցունքոտ աղաչանքի, պաղատանքի հանդէպ, եթէ նոյն իսկ մեր կեանքն արժէր:

Հարիրապետ Շիրքի, որ անձայն եւ անտարբեր կը դիտէր այս բոլոր իրադարձութիւնը եւ կը լսէր ըսուածները, տեսնելով որ անկարեկիր կը մնար, թախանձագին աղաչեցի որ շնորհ ընէ եւ փրկէ գիրենք՝ միացնելով մեր կարաւանին: Բայց Շիրքի՛ արհեստով ոճրագործներու սովորական անտարբերութեամբ պատասխանեց թէ — կառավարութեան հրամանին դէմ ես ի՛նչպէս կրնամ

գործել . . . : — Պատասխանեցի թէ այս պահուս մեր կեանքին միակ տէրն է եւ մեր թէ՛ հրամանատարն է, թէ՛ մարաջախտը եւ թէ՛ Սուլթանն է, քանի որ իր խղճմտանքին մասցած է իր ուզած ձեւով վարուելու մեզի հետ եւ իր հասկցուցած ձեւով չքմեղանալու, եթէ երբեք հարցնող ըլլար սակայն . . . :

Այս փաղաքշական խօսքերէն մեղմացած, միւս կողմէ ծերունիներ ամէնքն ալ իրարու կապուած թէպէտ, բայց մեր ձիերուն մօտեցած՝ հարիւրապետին ոտքերը կը համբուրէին ու աղիողորմ՝ կ'աղաչէին որ գոնէ իրենց շնորհ ընէ :

Ապա հաճեցաւ դառնալ ինծի եւ ըսաւ — ՁԵՐ ՁԵՂԸՐ ԱՄԵՆՍ ԵՆ ՄԵ : — Եւ ես խոստացայ գոհացնել զինքն ամէն կերպով :

Վերջապէս հրամայեց եղկատցիներու այս կարաւանին պահակ կանգնող ոստիկան զինւորներուն, որ վերադառնան իրենք քաղաք, քանի որ իրենց պաշտօնը լրացած էր, եւ միւս կողմէ հրամայեց մեր կարաւանին ոստիկան զինւորներուն, որ եղկատցիներուն կարաւանն եւս միացնեն մեր կարաւանին :

Հազիւ այս հրամանն տրուած, տեսնելու արժանի էր, թէ ինչպէս ամէնքը մէկ խուժեցին հարիւրապետին եւ իմ՝ վրայ, արցունքով կը համբուրէին անոր ոտքերն, իսկ իմ՝ ալ ձեռքերը : Արդարեւ փղձկեցանք ամէնքս ալ եւ միացուցինք մեր մահաբոյր ճակատագիրները իրարու, թէպէտ փրկութեան մեր յուսադրութեանց մէջ՝ մեր մահն էր որ կը փորձէինք հեռացնել մեզմէ, առժամապէս միայն անշուշտ . . . :

Հազիւ ճամբայ ինկած, սկսան աղաչել որ նաեւ քակել տամ իրենց կապուած թեւերը՝ հասկցնելով որ այնքան պիրկ կապած են, որ իրենց աջ թեւի արիւնը վաղուց դադրած է շրջան ընելէ եւ դիտմամբ թմրեցուցած են այսպէս, որպէս զի սպանդի միջոցին ինքնապաշտպանութեան ո՞ր եւ է շարժում ընելու անկարող ըլլան իրենց բազուկները :

Սպանդի տարուողներու վրայ գործադրուած ընդհանուր դրութիւն մըն էր՝ թուրք ցեղին ոճրագործ ուղեղէն բխած . . . :

Այս մասին եւս փորձեցի բարեխօսել. սակայն կարգ մը սուարկութիւններէ վերջ ըսելով թէ ժամէ մը վտակի մը եզրին ցորեկուան դադար պիտի տրուի, խոստացաւ այդ միջոցին ազատ ար-

ծակել, միշտ կրկնելով թէ քարեխօսութիւնս կ'ընդունի միայն հրնշուն ակնկալութեամբ:

Արդարեւ քիչ վերջ երբ հասանք մատնանշուած տեղը, արծակել տուաւ ամէնքն ալ իրենց կապանքներէն: Հակառակ անոր, որ Յոգկատէն մեկնելէն ի վեր 24 ժամ անցած էր եւ իրենք ոչինչ կերած ու խմած էին, այնու ամենայնիւ իրենց անակնկալ փրկութենէն խելայեղ՝ ասոնցմէ ոչ ոք իրեն երկարուած պատառները առնել ու ճաշակել կ'ուզէր, այնքան յուզուած էին եւ շուարած:

Այսպէս մեր երկու կարաւանները միացած՝ շուրջ հարիւր հոգինոց հոժ խումբ մը դարձած, շարունակեցինք մեր ճամբան եւ արեւամուտին հետ իջեւանեցանք թուրք գիւղ մը:

Ենորհիւ հարիւրապետ Շիքրիի կողմէ ինձի տրուած քացատիկ թոյլտուութեան, ոստիկան գինւորներու տասնապետին հետ յարմար սենեակներ վարձքով գտնելով, տասնական հոգի գետեղուեցան իւրաքանչիւր սենեակի մէջ, ամէն սենեակի մէջ ձգելով պահպանութեան համար մէկ մէկ ոստիկան գինւոր: Փախուստի մասին արդէն անձնապէս երաշխաւորութիւն տուած էի, հաւաստելով որ եթէ մէկը մեզմէ փախչող ըլլայ, պատրաստ եմ կեանքովս տուելու:

Այս առթիւ հոգացինք մեր մէջ նաեւ մեր նոր ընկերներուն գոնէ ցամաք հացի մը կարօտութիւնը:

Յաջորդ օրը՝ Յոգկատէն հեռանալու երրորդ օրը, առաւօտուն հազիւ կրկին նեղ ձորէ մը պիտի անցնէինք, երբ մեզի պաշարուած գտանք ամէն կողմէ խաժամուժ ամբոխէ մը: Չորին երկու կողմի՝ քայց մանաւանդ մեր ձախ կողմի լեռները ծածկուած էին հարիւրաւոր մարդոցմով, որոնք շրջակայ գիւղերէն հաւարի եկած էին, որսի շան նման՝ արիւնի եւ աւարի հոտ առած ըլլալով: Թէպէտ անշուշտ շատ դժուար է որոշ թիւ մը տալ, քայց հաւանաբար 7—800 հոգի կար, որոնց մէջ կը տեսնէինք կիներ ու աղջիկներ: Մեզի տրուած ասպարովիչ հաւաստիքներուն վրայ՝ մտքէ չանցընելով այսպիսի յարձակում մը, հեռուէն լեռան վրայ շարժող իրերը՝ արածուող ոչխարներ կարծած էինք. եւ երբ յանկարծ գտանք մեզի պաշարուած, աւելորդ է ըսել թէ պահ մը ամէնքս ալ կորսնցուցինք մեր պաղարիւնութիւնը:

Մեր կարաւանէն շատեր կու լային, ոմանք շուարած գետինը ծունկի էին, քանի մը ծերեր իրենց ծունկին զարնելով «լմեցանք» կ'ըսէին:

Մեր ցրուած կարաւանը ակնթարթի մը մէջ կրկին խտացած իրարու եկած էր ընազդական շարժումով մը: Իսկ ես հարիւրապետին հետ ըստ սովորութեան խօսակցելով միասին կը ձիավարէինք իբր վերջապահ, երբ մէկ քանի երիտասարդներ եկան զուժել որ պաշարուած ենք եւ անմիջական վտանգի ներքեւ կը գտնուինք:

Այս միջոցին մեզ դիմաւորելու եկան նաեւ 8—10 հեծեալներ, որոնց երբ հարցուց հարիւրապետը թէ ո՞րկէ կու գան, պատասխանեցին հարիւրապետին անունը տալով մեծ յարգանօք, թէ «ոչխարի տուրք», հաւաքելէ կը դառնան...: Բայց հարիւրապետ Շիրքի ինծի զաղտնաբար յայտնեց, թէ ասոնք լաւ կը ճանչնայ, հաւարուած խուժանին պետերն են եւ իբր պատահական ճամբորդ եկան՝ կարաւանին մէջէն անցնելով քննելու թէ աւարը ո՞րքան է եւ քանի հոգի էինք:

Ժամանակ չկար կորսնցնելիք. ժամ առաջ հարկ էր հնարաւորը ընել, քանի դեռ ուշ չէր. ուստի դառնալով հարիւրապետ Շիրքիի, թախանձագին աղաչեցի, որ փրկէ մեզ վերահաս վտանգէն: Ինչ որ ըոպէին սարսնեցուցիչ տպաւորութեան ներքեւ համոզելու եւ ողորքելու համար զինքն կրնայի ըսել ու խոստանալ, փութացի անվարան ընել եւ ըսել. ըստ էր որ մեզ փրկէր:

Ամէնքս ալ այն աստիճան շուարած էինք, որ եթէ յարձակում ըլլար մեր վրայ, կրնային մեզ ոչխարներու նման խողխողել՝ առանց հանդիպելու մեր կողմէն ո՞ր եւ է ամենափոքր իսկ ընդդիմութեան: Թուէր թէ արիւնը սառած էր այլեւս մեր երակներուն մէջ, ու մահը՝ որ մեր առջեւ արձանացած էր, այնքան երկիւղ չէր ազդեր. զի տարիէ մը ի վեր արդէն միշտ մահուան շարունակական մղձաւանջի մէջ ապրելով, վաղուց ընտելացած էինք մեռնելու զաղափարին հետ: Զի ինչ որ կ'ապրէինք՝ շահ կը համարէինք: Այս իրապէս ահաւոր աղէտին անմիջական ազդեցութեան ներքեւ արդէն մեր մտքերը խորհրդածելու, տրամաբանելու եւ կամ ո՞ր եւ է զործունէութիւն ունենալու ոչ ի վիճակի էին եւ ոչ ալ ժամանակ կար:

Ամէնքին յոյս վրաս բուեռուած էր, թէ հարիւրապետին հետ մշակած ըարեկամութեամբս թերեւս կրնայի ելից ճամբայ մը գտնել:

Վերջապէս հարիւրապետ Շիրքի, սակարկողներու յատուկ հնարամտութեամբ, կարգ մը դժուարութիւններ թուելէ վերջ՝ առանց այլեւայլի հարիւր հնչուն ոսկի պահանջեց նոյն երեկոյին իսկ վճարուելու պայմանով, առանց որ եւ է առարկութեան իբր փրկանք: Խոստանալով խուժանը իսկոյն ցրուել, սակայն անձնապէս զիս հարիւր ոսկիին պարտական կ'ուզէր ճանչնալ, եւ չէր ուզեր ուրիշներու հետ գործ ունենալ:

Ակներեւ է թէ անմիջապէս իր պայմանը սիրով ընդունեցի՝ ստանձնելով առ այս անձնական ամէն պատասխանատուութիւն:

Հագիւ փրկանքի այս սակարկութիւնը լրացած, հրաման ըրաւ ոստիկան զինուորներու տասնապետին, որ մէկ քանի ընկերներ առնելով փութայ խուժանը ցրուել իրեն անունով:

Ի դէպ է հոս յիշել, որ իբր Եոզկատի շրջանին 30 տարուան ոստիկ. զինուորներու հրամանատար, ամբողջ «սանճագին» մէջ զինք կը ճանչնային իբր կամքը քալեցնող ծեր աղուէս մը, եւ ինչպէս մեզ ընկերացող ոստիկ. զինուորները կը հաւաստէին, սարսափ ազդած էր ըլլորին: Ամէնքը կը ճանչնային զինք անձնապէս. որ թուրք զիւղերը որ իջեւանեցանք, մեծ յարգանք եւ երկիրախառն ակնածանք ցոյց կու տային իրեն հանդէպ:

Միաժամանակ երկրորդ անձի մը միջոցաւ 10 հնչուն ոսկի ալ պարգեւ խոստացանք տասնապետին, որպէս զի անկեղծօրէն՝ եւ ոչ թէ ձեւականօրէն գործադրէ իր հրամանատարին Շիրքիի հրամանը:

Այս խոստումին վրայ, դարձաւ տասնապետը հրամանատարին հարցնելու, թէ՛ եթէ խուժանը ընդդիմութիւն ընէ իրենց եւ ցրուիլ չուզէ, ի՞նչ ընեն: Հրամանատարն ըսաւ — կրակեցէք...:— Այս բացորոշ հրամանին վրայ, հեծեալ 4—5 ոստիկ. զինուորներ, զլուխ ունենալով տասնապետը, քառասմբակ յարձակեցան սարի կողերուն վայրկեանէ վայրկեան սպանդի արագանգին սպասող խուժանին վրայ:

Բայց ընչաքաղց եւ ոճրածարաւ ամբողջը, որ տարիէ մը ի վեր

սպանդի, ալանի ու թալանի վարժուած էր, չէր ուզեր նահանջել եւ կը յամստէր մնալ: Իսկ խուժանին հեծեալ 8—10 պետերը, որոնց մեր ճամբուն վրայ հանդիպած էինք, նոյն իսկ կը յանդգնէին մեր վրայ քաշել:

Իսկ մենք մեզմէ մէկ քանի հարիւր մեղր հեռու կատարուող այս մահուան կատակերգութիւնը անքացատրելի սարսափով մը կը դիտէինք ակնապիշ, երկիւղ կրելով միշտ՝ որ կրնար այս խաղը վերջանալ յանկարծ մեր սպանդին ողբերգութեամբը:

Յանկարծ սթափեցանք մեր մահաբոյր շփոթումին մէջ՝ «մազէր»ի գնդակներու սուլումով, եւ տեսանք թէ ինչպէս առջևի շարքերէն եւ էն կատաղի հետիոտն ուսվիրաններէն մէկը՝ ոտքէն վիրաւորուած գետին ինկաւ:

Նւ ահա հարիւրաւոր ստուար շարքերէ բաղկացած՝ եւ զազանական կրքերով բոցավառած խաժամուժ ամբոխը տեսանք մեր զարմացկոտ աչքերով, թէ լեղապատառ ինչպէս հեւ ի հեւ կը վազէր սարն ի վեր, ետեւ ձգելով աւարը փոխադրելու համար հետ բերած ձիերն ու էշերը, հրազենի պայթումին վրայ այլեւս համոզուելով՝ որ եղածը պարզ ձեւակերպութեան համար ըստ անցեալ սովորութեանց կատակ մը կամ խաղ մը չէր . . . :

Արդարեւ տեսնելու արժանի բան էր, թէ 4—5 ոստիկ. զինւորներու յարձակումին վրայ՝ կարելի է եղել հարիւրաւոր ամբոխ ցրուել, բաւ է որ կառավարութիւնը *тесно, быстро и точно*: Ասկէ աւելի պերճախօս եւ անհերքելի գործնական սպացոյց՝ ալ ի՛նչ հարկ կար փնտռելու կառավարութեան անհերքելի պատասխանատուութեան մասին:

Չորը պատնէշող երկու կողմի սարերուն փէշն ի վեր փախչող խուժանին ետեւ, տեսանք որ սարի հակառակ կողմին վրայ եւս դեռ հարիւրաւոր ամբոխ դարանակալ կը սպասէ եղեր, յարձակման յաջողութեան մը պարագային, միանալու համար նախայարձակ իրենց ընկերներուն:

Վտանգը անհետացաւ եւ փախչող խուժանին թողած 8—10 ձիերն ու էշերը հետերնիս առած սկսանք մեր ճամբան շարունակել, միշտ նոր յարձակումներու երկիւղն մեր սրտին խորը: Իր յաղթութեան վրայ՝ յոխորտանօք սկսաւ հարիւրապետ Շիբբի խօսիլ իր

հօգօր ազդեցութեան վրայ, որ ունէր ամբողջ գաւառին ըլլոր ժողովուրդներուն վրայ:

Իր անձնասիրութիւնը փառաքշող կարգ մը շաղակրատութենէ վերջ, ուզելով լուսաբանուիլ, հարցուցի թէ վիրաւորուած մարդուն համար արդեօք իրեն որ եւ է պատասխանատուութիւն կու գար յառաջիկային, պատասխանեց՝ «դէ՛հ ինձի ի՛նչ պատասխանատուութիւն պիտի գայ, միթէ համբուած ոչխար է. ոստիկանական տեղեկագիր¹ մը պատրաստել պիտի տամ, ըսելով որ «սէվգիաթին», (այսինքն տարագրութեան կարաւանին) վրայ յարձակեցան, եւ երբ ցրուել ուզեցի՝ ընդդիմացան եւ այս պատճառով ալ վիրաւորուեցան... լմացաւ զնաց: Հիմա «սէֆէր պէյլիկ է (այսինքն պատերազմի շրջան է)՝ ո՞վ որուն, դեռ ինչե՞ր ըրինք ու հարցնող փնտոող չեղաւ. սասանկ աննշան դէպքի՞ մը համար պատասխանատուութիւն պիտի գայ վրաս...», ընաւ մէկը միւսին ըսելիքը չէ մնացած... մտրախաս էֆէնտի հասկցար... դուն այս երեկոյ հարիւր ոսկին Ձեր ունեւոր աղաներուն մէջ հաւաքելով ձեռքս դնելուն ճարք նայէ. ի՛նչուդ պէտք...»:

Մենք այս ըլլորը շատոնց հասկցած էինք, տասնեւհինգ երկար տարիներու թէ՛ գաւառի եւ թէ՛ Պոլսոյ մէջ մեր պաշտօններուն բերմամբ՝ նախարարներու, կուսակալներու եւ պետական մեծ ու փոքր պաշտօնեաներու հետ ունեցած ամենօրեայ յարաբերութեամբ: Միայն կ'ուզէինք պատեհութենէն օգտուելով տեղեկալ ըլլալ ոճրագործ այս հարիւրապետին այս մասին ունեցած պատասխանատուութեան զիտակցութեանը, մտայնութեանը ու համոզումին:

Հարիւր ոսկիով ստոյգ մահուանէ մեր ձեռք բերած այս յաջողութիւնը կամ փրկութիւնը տեսնելով, ինքնին կը տարուինք յիշել հոովմէական պատմութեան այն օրերը, երբ Ափրիկէի Նումիդիոյ Մասինիսա թագաւորի ազգականներէն Յուզուրդ զօրավարը, շարունակական իր պատերազմներով վերջապէս Հոովմի տիրեց: Եւ երբ տեսաւ հոովմէացի զօրավարներուն շեշտուած ընչաքաղցութիւնը եւ հոովմայեցոց ներքին ապականութիւնը, հաշտութիւն կնքելէ վերջ՝ երբ կը հեռանար Հոովմէն, ըացազանչեց. — Շահատէր քաղաք, քեզ ալ զնելու համար լոկ զնորդ մը պէտք է: —

¹ Զապիթ վարագաստ

Մենք ալ իրաւամբ կրնայինք քացագանչել՝ կաշառակեր
Թուրքիա, քեզ ալ գնորդ մը պէտք է գնելու համար . . . :

Զինադադարի այս վաղորդայնին, արդեօք Թուրքիա՞ միթէ
անուրդի հանուած չէ՞ եւ աւելի զին առաջարկողին միթէ ժառանգ
չպիտի՞ մնայ . . . :

Անսպարեցիկնք շարունակել մեր ճամբան եւ մինչդեռ միջին
հաշուով օրական 6—7 ժամ միայն ճամբայ կրնայինք քալել՝ մեր
կարաւանին հետիոտն գնացողներուն պատճառով, որոնք մեր ուղե-
կիցներուն գրեթէ $\frac{1}{5}$ մասը կը կազմէին, այս օրը 8—9 ժամ
ճամբայ կտրեցիկնք եւ մթնշաղին հետ իջեւանեցանք տղամաթաթախ
եւ յոգնաբեկ թուրք զիւղ մը:

Բայց մեզմէ ոչ ոք ախորժակ ունէր այլեւս ուտելու, եւ տարբեր
խցիկներուն մէջ ու ուտիկան զինուորներու նոյն գիշեր աչալուրջ
պահակութեան ներքեւ, կծկտած անքուն անցուցիկնք սրտադողի
մէջ, աղտոտ փսիւթներու եւ ոջիլներու մէջ՝ որոնց հետ այլեւս
ընտելացած էինք, մենք ալ մեր վրայ միշտ կրելով առանց չափա-
զանցութեան հարիւրաւորներ:

Այո՛, անկարելի էր մեզ քնանալ, որովհետեւ այլ եւս զաղտնիք
մը չէր, թէ ո՛չ թէ մեր գերեզմաններուն մօտեցած էինք, այլ մէջը
մտած ու չէինք գիտեր՝ թէ վաղուան արշալոյսին հետ ի՞նչ մա-
հարաւէր անակնկալներ կը սպասէին մեզի: Ամէնքս ալ նոյն
խորհրդածութիւններով կը ջանայինք ժամ առաջ լուսնցնել.
որովհետեւ խաւարէն կը վախնայինք, յիշելով որ ըտլոր ոճիրներն
գիշերը աղջամուղջին մէջ կը դարձնուին: Թէպէտ արհեստով ոճրա-
գործներու համար օրուան ամէն ժամը կը յարմարէր ոճիրի յղա-
ցումին եւ գործադրութեանը . . . :

Բարեբախտաբար՝ դէպքերու անարկու ազդեցութեան ներքեւ
ծնունդ առած մեր ջղայնոտ կասկածամտութիւնը արդարացնող
առանց ո՛ր եւ է վրդովիչ միջադէպի՝ լուսնցուցիկնք: Սախ քան կա-
րաւանին ճամբայ ելլելը փութացի կատարել խոստումս, որ երե-
կոյին ոչ ոք մեզմէ կրցած էր այս մասին խորհիլ. որովհետեւ ինչ-
պէս ժողովրդային քացատրութեամբ կ'ըսուի, հոգի չէր մնացած
մեր վրայ ո՛ր եւ իցէ քանի վրայ խորհելու:

Շատ դիւրին եղաւ հանգանակել հարիւր ոսկին, որուն մաս-

նակցեցան նոյն իսկ հազիւ քանի մը շաքաթուան պարզ հացազին մը ունեցողները. որովհետեւ կը տեսնէին թէ երկար սակարկելու ժամանակ չէ . . . : Մանաւանդ որ դեռ կը գտնուէինք ու պիտի անցնէինք այնպիսի ամայի լեռներու ու ձորերու մէջէն, երբ մեր կեանքը կախուած էր միայն կաշառակուլ մեր եղեռնագործ հարիւրապետ Շիրքիին քարեացակամութենէն:

Մեր կարաւանին մէջ գտնուող մէկ քանի շանկըրիցի վաճառականներու կողմէ երբ հնչուն կերպով համրուեցաւ Շիրքիի ափին մէջ հարիւր ոսկին, արդէն այս հնչուն ոսկիէն իր ազահութիւնը հրավառուած, եւ յուսալով որ կծիկին ծայրը արդէն քակուեցաւ վերջապէս, ա՛լ աւելի քարեացակամ դարձաւ հանդէպ ամէնքիս. եւ սկսաւ քացառիկ պատիւներ ալ ընել, հրաւիրելով որ իրեն սեղանակից ըլլամ:

Չորրորդ օրն եւս անցաւ քարեքախտաբար առանց մտահոգիչ ո՛ր եւ է միջադէպի, եւ մենք այս օրը ա՛լ աւելի պատեհութիւն ու համարձակութիւն ունեցանք մտածելու քիչ մը մեր սնունդին վրայ, եւ պարենաւորուելու եւ հոգալու նաեւ մեզի ընկերացող եոզկատցի յիսունէ աւելի չքաւոր աքսորի ընկերները: Սակայն այս գործը անոր համար կը դժուարանար, որ հարիւր հոգիէ աւելի մեր կարաւանին մէջ հազիւ 30 շանկըրցիներ պահեստի դրամ ունէին, իսկ մնացեալները բառին բովանդակ նշանակութեամբ հացակարօտ վիճակի մէջ էին: Մանաւորաբար 54 եոզկատցիները բոլորովին մերկ ու անօթի էին, եւ հարկ էր ամէն օր կշտացնել այս թշուառները, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մեր հին աքսորի ընկերներէն 16էն 10ը նոյնպէս օգնութեան կարօտ էին: Կարելի չըլլալով ամէն ատեն հացազին մուրալ, սոխալուած անձնական փոխառութեամբ կրցայ մեծ մասամբ հայթայթել մեր օժանդակութեան կարօտ ընկերներուն ոմանց սնունդը:

Ուրիշ մէկ դժուարութիւնն ալ այս էր, որ Եոզկատէն մինչեւ Կեսարիա թուրք գիւղացիները այնքան վրէժխնդրութեամբ լեցուած էին, որ ոստիկան գինւորներու միջամտութեամբ միայն կը յօժարէին կանխիկ եւ հնչուն դրամով մեզի հաց, սոխ, հաւկիթ եւ մածուն վաճառել: Ասոնք էին մեր միակ սնունդները, թէպէտեւ յետոյ ոչ թէ հաւկիթ ու մածուն, այլ եւ ոչ իսկ հաց գտանք զնելու,

փոյթ չէ թէ հաց ըսածնիս հաճարի, կորեկի քնաքեր խառնուրդ մ'ըլլար: Բայց վերջապէս անօթիներուս համար սնունդ մըն էր դարձեալ:

Սակայն մեզմէ ոչ որ հետամուտ էր ուտելու կամ խմելու, մահուան ամենօրեայ մղձաւանջը այնքան տազնապեցուցած էր մեզ, որ միայն անակնկալ կոտորածի մը զոհ չերթալու միջոցներուն վրայ խորհելու հետամուտ էինք:

Թէպէտ շատ յոյս չունէինք, քանի որ հայեր էինք, վայ եկած էր մեր ամբողջ ցեղին զլխուն: Բախտին անակնկալ մէկ հարուածովը, ամբողջ հայութեան հետ ժառանգազուրկ դարձած էինք, հալածական եւ վայրավատին: Վերջ ի վերջոյ չէ՞ որ մեր ամէնքին ալ վախճանը նոյն պիտի ըլլար ուշ կամ կանուխ, անօթի եւ ծարաւ մեռնիլ Տէր-Էլ-Չօրի տօթակէզ ու անջրդի անապատներուն մէջ:

Չորրորդ օրն էր, երբ արշալոյսին հետ ճամբայ ինկանք դարձեալ մտահոգ ու ընկճուած ու միայն Աստուծոյ սպաւիսած: Որովհետեւ ամէն յոյս արդէն կտրած էինք մեր ազգականներէն, եթէ ասոնք դեռ ողջ մնացած էին . . . : Իսկ անզլիացիներն, Ֆրանսացիներն ու ռուսերն ճի դեռ մեզմէ շատ ու շատ հեռու էին . . . :

Ըստ սովորութեան երբ Շիբբիի հետ միասին խօսակցելով կը ծիաւարէինք, մէկ քանի ըլուրներու ետեւ կրկին նեղ ծորի մը մէջէն անցած միջոցնիս մարդկային թագնուած գլուխներ տեսանք: Ասոնք սակայն յարձակման համարձակութենէ զուրկ ըլլալով, խուզարկու ռահվիրաներու դերին մէջ կը մնային՝ շատ քիչուոր ըլլալուն:

Այս պատերազմենէն օգտուիլ ուզեցի, վերահասու ըլլալու համար, թէ այս ամբոխը ինքնաքերաքար կու գայ մեր ճամբան սպասելու, թէ հարիւրապետ Շիբբի ինք գաղտնի մարդեր դրկելով բերել կու տայ մեր վրայ՝ մեզի կողոպտելու համար:

Ուստի հարցուցի — Շիբբի պէյ, ասոնք ո՞վ մեր վրայ կը դրկէ, որովհետեւ ո՞րկէ գիտեն ասոնք թէ հայ տարագիրներու կարաւան կ'անցնի, որ կ'անապարեն հեռաւոր գիւղերէ գալ այս ցուրտին եւ մեր ճամբուն վրայ սպասել, մեզ անշուշտ սպաննելու, կողոպտելու համար . . . : — Պատասխանեց «Եանցանքը շիտակն ըսելով ասոնքը չէ. մենք վարժեցուցինք գիրենք ասոր . . . »:

Ի դէպ է հոս յիշել, որ հարիրապետ Շիրքի թէպէտ նշանաւոր ոճրագործ մը եւ դահիճ մըն էր, սակայն իբր կրօնամոլ ծեր թուրք մը, զարմանք առթելու աստիճան ճշմարտախօս ու անկեղծ էր իր համոզումներուն մէջ, եւ անվերապահ իր կարծիքներուն յայտարարութեանը մէջ:

Այս շարժառիթով, յաճախ մեր մտքին մէջ ծագում առած կասկածներու եւ հարցերու մասին որոշ լուսաբանութիւններ ստանալու համար կը հարցաքննէի զինքն զգուշաւոր կերպերով:

Անգամ մըն ալ այս նպատակով հարցուցի — Շիրքի պէ՛ր ինչո՞ւ Սուլթան չամիտի օրով եղածին նման, այս անգամ ալ “Ժէօն թիրքերը” իրենց բնական քաղաքներուն մէջ կոտորել չտուին հայ ժողովուրդը; եւ թէ եոզկատցի հայ կիները միթէ չէ՞ք կրնար դիւրաւ փճացնել առանց քաղաքէն դուրս հանելու . . . : —

“Իթիհատականներու այս ըրածը առաջինէն աւելի խոհեմ ճամբայ էր, որովհետեւ եթէ հայերը ջարդել ուզէինք Սուլթան չամիտի օրով եղածին պէս, այն ատեն մենք ալ շատ զոհեր պիտի ունենայինք: Ինչպէս հայերը Ատանայի մէջ 1909ին ըրին, փողոցներու մէջ շինուած պատնէշներու ետեւ եւ քարաշէն տուներու մէջ ամբանալով դիւրաւ չպիտի ուզէին անձնատուր ըլլալ, այլ զէնքով պիտի դիմադրէին: Տես, Շապին-Գարահիսարի եւ Ռուֆայի մէջ հայերը ամիսներով զբաղեցուցին կառավարութիւնը: Միթէ այս ձեւը աւելի գործնական չէ՞ր, ձեզ քստը պիտի տանինք ըսելով նախ զինաթափ ըրինք եւ ապա ճամբայ հանելով առանց ո՞ր եւ է փոքր մը իսկ ընդդիմութեան մաքրեցինք . . . : Իսկ եոզկատցի կիներուն զալով, եթէ քաղաքին մէջ ասոնց գործը մաքրել ուզէինք, իրենց մօտը գտնուած ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ զոհարեղէն իրենց բոլոր զարդերը կոյուղիներու մէջ պիտի նետէին կամ փճացնէին, որպէս զի մեր ձեռքը չիյնայ: Միթէ ասանկ ընելը աւելի խոհեմութիւն չէ՞ր, խաբելով զիրենք, թէ իրենց էրիկներուն մօտ պիտի դրկենք, իրենց բոլոր ունեցած ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ զոհարեղէն զարդերը ու իրենց տուններուն զորգերը եւ կապերտները հետերնին առին: Որով մեզ ալ շատ դիւրին եղաւ մէկ քանի օրուան մէջ հաւաքել ամէնքը եւ զիրենք մերկացնել . . . : Թէպէտ մոոցայ ցարդ յիշել, որ աղամանդեայ շատ զարդեղէններ մեր խուզարկումներու

միջոցին կլլած էին: Սակայն թուրք զիւղացիները մանաւանդ կի-
ները, օրերով նեխած հազարաւոր այս դիակներուն մէջ շրջելով
փորոտիքները պատեցին եւ բաւական զարդեղէններ գտան, որոնք
յետոյ քաղաք բերելով ծախեցին...: Կառավարական բոլոր պաշ-
տօնեաներս ալ զարմացանք տեսնելով եոզկատցի հայերու տու-
ներէն գտնուած անբաւ հարստութիւնը: Հակառակ պետութիւնը
մեր ցեղին ձեռքը ըլլալուն, թուրք ժողովուրդը՝ քացի մէկ քանի
մեծամեծներէ (Էշրաֆէ) աղքատ է եւ տուներու մէջ մէկ կապերտ
շունի: Մենք ապշեցանք թէ ասքան կառավարական սեղմումներու
մէջ ինչպէս հայերը այսքան հարստութիւն դիզած էին հին ըէժի-
մին, որմէ այնքան կը զանգատէին: Որովհետեւ դեռ մէկ քանի
տարուան գործ է Սահմանադրութիւնը, ասոնք առաջուց հաւա-
քուած հարստութիւններ էին:»

Պէտք չէ մոռնալ յիշելու, որ մեր անցած բոլոր ճամբաներուն,
ձորերուն ու դաշտերուն վրայ, ցան ու ցրիւ կը տեսնէինք զգեստի,
ճերմակեղէնի պատուած կտորներ, կօշիկի մաշած մասեր, եկեղե-
ցական սուրք զրքերու պատառ պատառ եղած էջեր: Յայտնի էր
որ հայ տարագրեալներու մեծ կարստաններ անցած էին այս
ճամբաներէն եւ անխնայ ջարդուած զանազան ձորերու եւ կիրճն-
րու մէջ: Մեզի ընկերացող պահակ զինուորները պատմեցին մեզի,
թէ ինչպէս Եոզկատի մերձակայ Չաթ կոչուած անտառուտ լեռ-
ներուն մէջ ամրացած սփ մը հայ քաջեր, շուրջ տարիէ մը ի վեր
կը կոուէին թուրք զինուորական եւ ոստիկանական ուժերու դէմ,
չափազանց զբաղեցնելով տեղական կառավարութիւնը:

Չաթի մօտակայ հայ զիւղացիները, երբ կը տեսնեն որ Եոզ-
կատի եւ շրջակայից հայութիւնը տեղահան ըլլալէ վերջ՝ կարգը
իրենց եկած է, կը փութան կանխել թուրք կառավարութիւնը, բո-
լորովին անակնկալի բերելով զանի:

Երբ Եոզկատէն եկող ըսզմաթիւ ոստիկան զինուորներ կը
մտնեն լուսնշաղին հետ զիւղ տեղահան ընելու համար զուտ հայա-
քնակ այս զիւղի ժողովուրդը եւս, զարմանքով կը տեսնեն որ քացի
զիւղին մէջ մնացած մէկ քանի շուններէ եւ աքաղաղներէ, ոչ որ
մնացած է հոն: Իսկ ասոնք ձգուած էին որպէս զի շարունակեն հա-
ջել եւ ձայնել եւ անզգալի ընել իրենց անշշուկ հեռացումը զիւղէն:

Վերջապէս զաղտնիքը երեւան կ'ելլէ, եւ կառավարութիւնը հազարի մօտ անկանոն զօրք ու հարիւրի մօտ ոստիկան զինւորներ կը դրկէ լեռնային թնդանօթներով, որպէս զի անճնատուր ըլլալու ստիպեն այս յանդուգն ափ մը հայ քաջերը: Սակայն ասոնք Սամուէլ չափուշի առաջնորդութեամբ ամրանալով Չաթ լեռան խիտ անտառներուն մէջ, կը սկսին հերոսական պայքարի մը: Չաթի լեռներուն մէջ խոր եւ մեծ քարայր մ'ընելով իրենց ընակարան, սնունդի անհրաժեշտ իրենց պաշարը երբ կը սպառի, կը սկսին ասպատակել մերձակայ թուրք գիւղերը եւ ըննադատել որ իրենց պարէն տան:

Յոգկատի կառավարութիւնը իր յաճախակի զոհաբեր յարձակումներէն յուսահատ, եւ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլայ ասոնք պարտութեան եւ անճնատուութեան ըննադատել, կը սկսի պատժել շրջակայ թուրք գիւղացիները. ամբաստանելով որ — դուք պարէն տալով Սամուէլի եւ ընկերներուն, կառավարութեան թշնամիները կը քաջալերէք: —

Զէ՞ որ միշտ այս եղած է թուրք կառավարութեան զործելակերպը, երբ անկարող կ'ըլլայ յանցաւորը պատժել, իր վրէժը անմեղէն կը լուծէ:

Այս պատմութիւնը մեզի ընող ոստիկան զինւորները ապշութեամբ մեզի կը յիշէին, թէ իրենց ներկայ ընկերներէն մէկ քանին ալ, որ մասնակցած են Չաթի այս կոիւններուն, նոյն իսկ թնդանօթ տեսած են Չաթի հայ քաջերուն մօտ, որոնք լեցնելով վառօդախառն քարերով անկարելի կը դարձնէին յարձակող ուժերու յառաջացումը:

Արտաքնապէս զարմանքով եւ ներքնապէս ուրախութեամբ մտիկ կ'ընէինք այս հրաշալի պատմութիւններու վիպական մանրամասնութիւնները, եւ մեր մէջ յոյս կը ծնէր նմանօրինակ ազատութեան մը կարելիութեան:

Բայց շուտով կը բարոյալքուէինք, յիշելով որ անգամ մը օժիքնիս ձեռք տուած էինք. եւ ազատումը գրեթէ անկարելի էր դարձած, մանաւանդ արեան այս սարսափելի ճամբաններուն վրայ:

1915 Օգոստոսէն մինչեւ 1916 Մարտի վերջը դիմադրած

էին եւ ուստիկան զինուորները կը հաստատէին թէ անկարելի է ասոնց յաղթել:

Արդարեւ Չաթի այս ափ մը հայ քաջերը յաղթական կռիւր շարունակեցին մինչեւ համաշխարհային պատերազմի 1918ի Հոկտեմբերի փրկարար զինադադարը, մինչեւ որ իրենց զէնքերով զնացին յանձնուեցան Հալէպ անգլիական զօրաց վերին հրամանատար՝ զօրով. Ալէմպիին, արժանանալով ընդհանուր զնահատութեան եւ գովասանքի: Իսկ անգլիացի հրամանատարը այսպիսի քաջերէ չուզեց առնել զէնքերը, որոնք պատիւ բերած էին իրենց հերոսական դիմադրութեամբ հայ ցեղին:

Երեկոյեան արեւամուտին հետ իջեւանեցանք Քէլէր անունով թուրք զիւղ մը, որ հազիւ 5—6 ժամ հեռու կը գտնուէր Պօղազլիանէն, եւ որ մեր տառապանքի տարիներուն ամենասարսափելի սեւ յիշատակներէն մէկը եղաւ, հետեւեալ միջադէպին պատճառով:

Հազիւ ըստ սովորութեան մեզի ուղեկից տասնապետին հետ մեր հարիւր հոգինոց կարաւանին անդամները 8—10 զիւղացիներու վճարեալ խուցերուն մէջ տեղաւորած, եւ մինչ ամէն որ անկին մը գտնելով կձկտած էր, երբ տասնապետը եկաւ հրաւիրել զիս, ըսելով որ — Շիւբրի էֆէնտին քեզ կ'ուզէ տեսնել, առանձին խօսելիք ունի: —

Բնականաբար մօտալուտ վտանգի մը երկիրդէն մտահոգ չուզեցի նախ երթալ, դաւադրութենէ մը վախնալով: Սակայն երկրորդ հրաւերին վրայ՝ ճարահատ զնացի գտնել հարիւրապետը, որ զիւղին մէկ ծայրը՝ խրճիթներէն բաւական հեռու կեցած ինձի կը սպասէր: Մեկնելու միջոցիս չմոռցայ խցակից մէկ քանի կտրիճ երիտասարդներու յանձնարարել որ աննշմար կերպով հետեւին ինձի գոնէ խուզարկու աչքերով:

Երբ հասայ հարիւրապետին մօտ, սա՛ խորհրդաւոր շեշտով մ'ըսաւ ինձի «Մուրախաս էֆէնտի, գործը գէշ է. լսելով որ «սէվքիաթ», (այսինքն հայ տարագիրներու նոր կարաւան) պիտի անցնի ասկէ, շրջակայ զիւղերէն հարիւրաւոր ժողովուրդ հաւաքուած է այս զիւղին շրջակայքը մեր վրայ յարձակելու նպատակով, ուստի մեծ վտանգի մէջ ենք. զիտցած ըլլաս...»: Պատասխանեցի — Շիւբրի պէյ, դուք երդում ըրիք Ձեր զակին վրայ,

որ մեզ ողջ պիտի հասցնէք մինչեւ Պօղազլիան. հետեւապէս Աստուծոյ սիրուն, այս խուժանը փախցնելու համար Ձեր ամբողջ ազդեցութիւնը գործածեցէք. ես վստահ եմ որ անոնք Ձեզմէ կը վախնան, երբ լսեն Ձեզմէ սպառնալիք կը ցրուին. փրկեցէք մեզ . . . : Թէպէտ միւս կողմէն կը խորհէի՝ թէ կրնար մեզ դարձեալ կողոպտելու նոր սաղրանք մ'ըլլալ, այսպէս անգոյ խուժանի մը սարսափը ցցելով մեր առջեւ:

Բայց նա վարանքս տեսնելով «քիչ մը սանկ պտըտիներ ըսելով տարաւ զիս 150 քայլ հեռու զիւղին վերեւը աղբիւրին մօտակայ փոքր ձորակ մը, եւ ի՞նչ տեսնեմ՝ Աստուած իմ, սպաննուած այրերու եւ կիներու ուռած եւ յօշոտուած մարմիններ, շատերուն զլուխները անջատուած մարմիններէն եւ ոմանց եւս փոքրոտիքը դուրս թափած: Այս բոլոր մարմիններն ալ բոլորովին մերկացուած էին եւ տեսայ ձեռքեր եւ ոտքեր կամ սրունքներ հեռու նետուած մէկ մէկ կողմ: Դժուար է գրչով արտայայտել այն սարսափեցուցիչ տպաւորութիւնը, որ զգացի ի տես նահատակուած այս ցեղակիցներուս. եւ ես չեմ՝ յիշեր երբեք որ այսքան մօտիկ գտնէի զիս գերեզմանիս . . . : Տեսնելով մահուան այսքան մօտիկութիւնը, յանկարծ տկարացայ եւ ինկայ գետին, առանց ուշաթափ ըլլալու սակայն, որովհետեւ արդէն յոգնած սրունքներս միայն զթոտեցան եւ չէին ուզեր կրել իրենց վրայ ծանրութիւնը: Ակնթարթի մը մէջ՝ շարժանկարի մը նման, եկան անցան երեւակայութեանս հորիզոնէն կեանքիս բոլոր յիշատակարժան դէպքերը, եւ շուարած էի խորհելով՝ թէ կրնար եւ մեզի վիճակիլ նոյն սեւ քախտը վայրկեանէ վայրկեան:

Հարիւրապետը փութաց վերցնել զիս գետնէն եւ ըսաւ քաջալերական շեշտով մը «Մի՛ վախնար մուրախաս Էֆէնտի, մեր կարաւանին համար վտանգ չկայ, այս տեսած դիակներդ սպաննել տուած է Պօղազլիանի զայմագամը Բէմալ, երէկ զիշեր այս զիւղը գալով եւ իբր գործաւոր զինուոր հոս գտնուող բոլոր այրերը եւ կիները ընդամէնն 28 հոգի սպաննել տուած է խուժանին եւ ձգած մեկնած է: Ան այս սպանդն ըրած է անշուշտ ըսելով որ նոր կարաւան կու գայ, եւ զիւղացիները մղելու համար նոր սպանդի: Բայց Նոզկատի փոխ կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլա-

լով կրկին Պողազլիան գալէն վերջ, ա՛լ առջի ազդեցութիւնը չէ մնացած, եւ ակոսները կտորած են. մի՛ վախնար, մեզի բան մըն ալ չի կրնար ընել, ապահով եղիր: Ես անմիջապէս հաւարուած խուժանը հիմա կը հեռացնեմ՝ դեռ ըլլորովին մուծը չկոխած. միայն դուն ըսէ նայինք, ի՞նչ պիտի տաս ինձի . . . »:

Անմիջական միակ պատասխանս այս եղաւ — Շիւքրի պէյ, ինչ որ կ'ուզես տանք, միայն այս վտանգէն ալ մեզ փրկէ: — Պատասխանեց «Զեր քով գտնուած գորգերը ինձի տուէր այս գիշեր իսկ, եւ ես իսկոյն ոստիկան զինուորներս զէնքի ներքեւ կ'առնեմ՝ եւ խուժանը կը փախցնեմ»:»

Արդարեւ սակարկութեան ժամանակ չէր. խնդրեցի որ ինք իսկոյն գործի ձեռնարկէ եւ ես ալ երթամ՝ մեր վանառական մէկ բանի ունեւորները գտնեմ՝ եւ ճարը նայիմ՝ գոհացնելու զինքը:

Ոստի աճապարեցի իրենց խցիկներէն դուրս բերել տալ տասնապետին ընկերակցութեամբ 4—5 ունեւոր անձեր, եւ մեր վիճակին տագնապալի հանգամանքը յայտնելով, հարիւրապետին պահանջին գոհացում տալու անհրաժեշտութիւնը շեշտեցի: Ամէնքս ալ այնքան մահուան երկիւղով մը պաշարուած էինք, որ հակառակ մէկ քանիներու կասկածոտ վերաբերումին, փութացինք մէկ բանի գորգի հետ 50 հնչուն ոսկի իսկոյն դրկել հարիւրապետին:

Հարիւրապետը, համաձայն իր խոստման, ոստիկան ըլլոր զինուորները հետն առած անձամբ երթալով խաւարին մէջ ոճիր դարբնող եւ դարանակալ սպասող խուժանին մօտ, եւ ասոնց պետերը իր մօտ կանչելով՝ հրամայած էր անմիջապէս ցրուիլ եւ դառնալ զիւղերը, հակառակ պարագային սպառնալով կրակել:

Խուժանը տեսնելով թէ կառավարութիւնը դէմ է իրենց գործելիք սպանդին, թողած հեռացած էր զլիսիկըր, չկրնալով մեկնութիւն մը տալ այս հանելուկին . . . :

Հակառակ տասնապետին միջոցաւ ինձի դրկուած ապահովիչ լուրին, այնու ամենայնիւ մեզմէ ոչ ոք կրցաւ բնանալ, թէպէտ մեր տառապանքի ընկերներուն երկիւղ շառթելու համար՝ զաղտնի պահել ուզած էինք ամէնքէն: Սակայն մեր դուրս ներս մտնելէն եւ խորհրդաւոր շարժումներէն, եւ մանաւանդ մեր թալկացած դէմքերէն մեր ընկերները կոհած էին, որ նոր վտանգի

մը մէջ կը գտնուինք, ու անհամբեր կը սպասէինք լուսածագին: Որովհետեւ վտանգի մէջ գտնուողները աւելի ապահով կը զգան զիրենք լոյսին մէջ. մինչ զիշերուան աղջամուղջը իր խորհրդաւոր սեւ քողովը ինքնին երկիւղ կ'ազդէ, մանաւանդ զրգոուած ջիղերու եւ շփոթած երեւակայութիւններու:

Առաւօտ արշալոյսին անապարեցիկնք ժամ առաջ հեռանալ մահաբոյր այս գիւղէն եւս եւ արագ քայլերով սկսանք իջնել զառիթափ մը դէպի Պողազլիան:

Քէլէր գիւղէն հազիւ մէկ ժամ հեռացած, հանդիպեցանք օսմ. պառլամենտին Կեսարիոյ անդամ Ալի-Քէմալին, որ Եոզկատէն Էնկիւրիի ճամբով Պոլիս կ'երթար կառքով: Մեր երկարածիզ կարաւանին մէջէն անցնելէ վերջ՝ երբ մօտս հասաւ, յանկարծ կառքը կեցնելով հարցուց ինձի, թէ ո՞րկէ կու գանք եւ ո՞ր կ'երթանք: Պատասխանեցի՝ թէ Չանկըրիէն կու գանք, քայց չենք գիտեր՝ թէ ո՞ր կ'երթանք... միայն Աստուած գիտէ...: — Ալի Քէմալ ըսաւ — Աստուած հետերնիդ ըլլայ: — Այս լակոնական պատասխանով բնականաբար ըսել կ'ուզէր, թէ ձեր գործը միայն Աստուծոյ մնացած է...:

Քէլէրէն մինչեւ Պողազլիան 5—6 ժամուան ճամբայ մ'ըլլալով, երբ Պողազլիանի միայն 2 ժամ մնացած էր, հանդիպեցանք ճամբան թուրք զիւղացիներու, որոնք փութացին աւետել մեզի, թէ «աֆուշահանէ», այսինքն՝ կայս. ընդհ. ներում՝ եղած է հայերուս, եւ թէ քարտուած թուրք հայերը իրենց ծննդավայրերը պիտի դառնան...: Հաղորդեցին միանգամայն, թէ իրենց աչքով կարդացած են ընդհ. ներման այս թուղթերը՝ փակցուած զիւղերու պատերուն վրայ...:

Բայց ամէնքս ալ իրարու կը հարցնէինք, թէ քանի որ ընդհ. ներում՝ եղած է հայերուս, ուրեմն ինչո՞ւ մեզ կը տանին դէպի Զօր, փոխանակ իսկոյն վերադարձնելու մեր տեղերը:

Այս առեղծուածը կարենալ լուծելու համար, կրկին գտայ մեր հարիւրապետը եւ հարցուցի իրեն, թէ այս թուրք զիւղացիները ընդհ. ներման աւետիս կու տան մեզի, մինչ մենք Տէր-Զօր կ'երթանք, ինչո՞ւ այս հակասութիւնը, եւ ի՞նչ հանելուկ է այս...:

Պատասխանեց «Մուրախաս էֆէնտի, դեռ չե՞ս գիտեր թէ

Թուրքին ամէն գործը “տողապով” է, այսինքն խարդաւանանքով է: Պողազլիանի գայմագամն ղիտմամբ ասանկ կեղծ յայտարարութիւն մը հանած է, որպէս զի եթէ պահուած հայեր ղեռ կան հոս հոն, հաւատալով թէ հայերուն ընդհ. կայս. ներում եղած է դուրս գան իրենց թագաւորներէն եւ պահուողներն եւս ղիւրութեամբ այսպէս ձեռք ձգելով՝ զանոնք ալ մաքրէ...: Չնս գիտեր, թուրքը նապաստակը կառքով կ’որսայ... »:

Արդարեւ որքան անկեղծ էր հարիւրապետ Շիւքրի իր այս յայտարարութեանը մէջ: Ինչպէս տեսանք, հայերու բնաջնջումի բոլոր հրամանները գործադրուեցան կեղծիքով, խաբեքայութեամբ եւ նենգամտութեամբ, ասոնք էին արդէն իսկական հիմերը թուրք պետութեան, եւ զաղտնիքը իր գոյութեան յարատեւութեան:

Թրքական այս ընտոծին խաբեքայութեան շնորհիւ էր, որ ամբողջ հայութիւնը իր բոլոր դասակարգերով, սկսեալ իր կրօնական եւ կուսակցական պետերէն, միշտ լաւատես էին եւ ոչ ոք կը հաւատար՝ թէ հայութեան հիմնական բնաջնջման այսքան համատարած աղէտ մը կամ սպանդ մը կրնար տեղի ունենալ Տէր-Չոր երթալու արսորի անուան տակ:

Վերջապէս Յոզկատի մօտակայ կամուրջէն մեր մեկնումին վեցերորդ օրը արեւամուտէն շատ առաջ հասանք Պողազլիան ահ ու դողով:

Այո՛, սարսափով լեցուած մտանք արիւնի եւ նախճիրի կեղրոն այս քաղաքը. որովհետեւ հաւաստի կերպով լսած էինք, թէ Յոզկատի հայոց ընդհանուր ջարդերը կազմակերպող եւ առժամապէս փոխ կառավարչութեան պաշտօնը կատարող արիւնարբուն Քէմալ, սպանդի իր պաշտօնը լրացնելէ վերջ՝ կրկին վերադարձուած էր Պողազլիանի իր գայմագամութեան նախորդ պաշտօնին:

